

El món alt-medieval i el seu entorn artístic en les terres de l'antic vescomtat i abadiat de Sant Pere d'Àger.

Un apropament a llurs fonaments històrics,
artístics i arqueològics.
(segles XI-XII)

Francesc Fité i Llevot

ADVERTIMENT. La consulta d'aquesta tesi queda condicionada a l'acceptació de les següents condicions d'ús: La difusió d'aquesta tesi per mitjà del servei TDX (www.tesisenxarxa.net) ha estat autoritzada pels titulars dels drets de propietat intel·lectual únicament per a usos privats emmarcats en activitats d'investigació i docència. No s'autoritza la seva reproducció amb finalitats de lucre ni la seva difusió i posada a disposició des d'un lloc aliè al servei TDX. No s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant al resum de presentació de la tesi com als seus continguts. En la utilització o cita de parts de la tesi és obligat indicar el nom de la persona autora.

ADVERTENCIA. La consulta de esta tesis queda condicionada a la aceptación de las siguientes condiciones de uso: La difusión de esta tesis por medio del servicio TDR (www.tesisenred.net) ha sido autorizada por los titulares de los derechos de propiedad intelectual únicamente para usos privados enmarcados en actividades de investigación y docencia. No se autoriza su reproducción con finalidades de lucro ni su difusión y puesta a disposición desde un sitio ajeno al servicio TDR. No se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al resumen de presentación de la tesis como a sus contenidos. En la utilización o cita de partes de la tesis es obligado indicar el nombre de la persona autora.

WARNING. On having consulted this thesis you're accepting the following use conditions: Spreading this thesis by the TDX (www.tesisenxarxa.net) service has been authorized by the titular of the intellectual property rights only for private uses placed in investigation and teaching activities. Reproduction with lucrative aims is not authorized neither its spreading and availability from a site foreign to the TDX service. Introducing its content in a window or frame foreign to the TDX service is not authorized (framing). This rights affect to the presentation summary of the thesis as well as to its contents. In the using or citation of parts of the thesis it's obliged to indicate the name of the author.

EL MON ALT-MEDIEVAL I EL SEU ENTORN ARTÍSTIC
EN LES TERRES DE L'ANTIC VESCOMTAT I ABADIAT
DE SANT PERE D'AGER. Un apropament a llurs
fonaments històrics, artístics i arqueolò-
gics.(segles XI-XII)

Memòria presentada pel llicenciat en Filosofia
i Lletres per la Universitat Central de Barce-
lona FRANCISC FITÓ I LLIBOT per a optar al grau
de Doctor.

Conforme
M. Riu

AGER 8 de Desembre de 1986

EXORDI

Aquesta tesi, més que com a resultat puntual d'un treball d'investigació, se situa com a coronament d'un procés, en el qual, malgrat no deixar de banda els plantejaments inicials, s'han produït canvis importants que han de veure amb la pròpia evolució investigadora del tesinant.

Quan fa deu anys decidírem dur a terme un estudi-inventari del Patrimoni artístic Alt-Medieval d'un territori històric concret com era el de l'antic vescomtat d'Àger i abadiat de St. Pere, ens adonàrem ben clarament que ens mancava una formació històrica que no posseïem, puix ens havíem especialitzat en història de l'art.

Per aqueix motiu, davant la dificultat que ens suposava la interpretació dels documents, decidírem cursar una llicenciatura d'història medieval que ens proporcionés la base històrica suficient per abordar la investigació que preteníem. El resultat fou aprofitós, car el que veíem en un principi com tasca limitada a inventariar i documentar un patrimoni, es convertí en uns objectius molt més rics. La comprensió històrica ens permetia aprofundir en el procés de la naixença i formació d'ambdues noves institucions, en el marc del feudalisme i al llarg dels segles XI-XII, el vescomtat i la Canònica d'Àger; ens permetia també, mercès al mestratge del Dr. M. Riu i la col·laboració amb el Dr. Prim Bertran, penetrar en el món de l'arqueologia medieval, requisit necessari per abordar el nostre estudi. Tot un nou món, més ric i complex, per tant, s'ens oferí investigar.

Paral·lelament, durant els istius, empeníem les tasques de treball de camp; volíem aixafar tot el territori i inventariar tot allò que valgués la pena i fos d'interés. En un principi, la tasca no fou sempre profitosa; mancances de metodologia i sovint la poca claretat en els objectius, així com dificultats tècniques etc... se sumaven a les propiament físiques -vàrem començar amb

una motxila al coll i l'equip fotogràfic, que encara no dominàvem massa bé-, havent sovint de retornar a llocs en els quals ja havíem sojornat. També l'obertura d'horitzos i la mateixa ampliació del camp d'investigació ens obligava a voltes, tornar a cercar noves dades que ens havien passat per alt o no havíem tingut en consideració en un primer moment. Es a dir, el propi treball de camp ens serví, juntament amb les orientacions que rebíem del Dr. Riu, com a praxi d'aprenentatge. Si ara comencessim de nou, de ben segur que la tesi milloraria i la claretat d'objectius que dona la pròpia pràctica en aquesta mena d'afers, ens ho faria tot més planer.

A la vegada, durant l'hivern, ens dedicàvem a l'estudi dels fons documentals -informació necessària per dur a terme el treball de camp- i anàvem igualment apregonant els nostres coneixements teòrics sobre el tema, a nivell bibliogràfic. Hem de precisar, no obstant, que si les tasques professionals no ens haguessin robat molt més del temps que desitjàvem, aquesta tesi s'hauria finalitzat molt abans. Podem assegurar que la redacció definitiva s'ha retraçat almenys tres anys.

Els objectius dels quals s'ha partit per a la realització i, naturalment, la fonamentació dels criteris adoptats, han partit de fets històrics concrets, com hem dit, la constitució i consolidació del vescomtat i abadia d'Ager. Fou una inquietut nostra des del principi, defugir un estudi fred i positivista del patrimoni. Cada cop, tal com anàvem avançant en la realització del treball de camp, sentíem ^{major} la necessitat d'abordar l'estudi artístic dels àmbits que ens havíem proposat des d'una òptica històrica i arqueològica, amb un intent de reconstruir el passat en les seves pròpies dimensions, on el patrimoni arquitectònic se situés com resultat del procés polític i socio-econòmic i, en darrera instància, com fruit del procés de la institucionalització civil i eclesiàstica del país. Solament a través d'aquests paràme-

tres entenim que era abordable l'estudi.

L'enfocament del treball ha tingut en compte també la necessitat de l'estudi detallat que es fa palés de les contrades en la seva dimensió històrica, artística i arqueològica; la necessitat d'una micro-història sistemàtica, que serveixi de base per estudis posteriors de síntesi. En aquesta línia, bàsicament, s'ha partit dels estudis i coneixements existents sobre el període escollit. Així, en el cas concret de la zona del Montsec, el feu dalisme apareix com el fonament socio-polític de la seva configuració històrica i àdhuc econòmica. Diem el Montsec, per tal com se situa com veritable eix vertebrador i cohesionador dels àmbits propis del nostre treball, que no venen a coincidir amb el de cap comarca en concret, ans en el de varies; especialment l'Alta Noguera.

Seguidament detallarem la forma com hem abordat l'estudi, l'hem desenvolupat i, en darrera instància, l'oferim en aquest treball. L'hem dividit en dos apartats clarament diferenciats i en tres volums que es venen a correspondre amb el propi procés de la investigació. Així, en el primer volum i en el segon recullim els aspectes històrics i de síntesi sobre les característiques de l'arquitectura religiosa i militar, mentre el tercer volum, el més ampli, recull d'una forma sistemàtica, monogràfica i descriptiva, els distints municipis o llocs que s'inclouen en l'àmbit històric que analitzem. Era voluntat nostra reconstruir la peculiar estructura de castells termenats i àrees parroquials que contigüraven la geografia Alt Medieval. Per aquest motiu, vàrem contemplar la necessitat de no dissociar l'estudi de l'arquitectura religiosa i militar de cada lloc, ans contemplar-la globalment oferint, ensems, la seva descripció i aspectes històrics. L'extensió del treball no ens ha permés, però, oferir amb una major precisió, el que hauria estat el terme de cada castell o parròquia, que en la majoria dels casos -almenys fins que es dugué a terme la reagrupació de municipis- ve a coincidir amb els actuals municipis o centres parroquials. Si que hem recollit, però,

el nom de les partides de cada municipi tractat o poble, per tal com esdevenen reflexe, en certa forma, de l'estructura agrària tradicional del país, que se situa com a base de la seva vida econòmica i, alhora, ens forneixen d'una preuada informació sobre antics jaciments desapareguts -especialment hàbitats o fortificacions-, alguns d'ells de períodes anteriors, altament interessants des del punt de vista de l'arqueologia medieval. Hem intentat igualment reflectir d'alguna manera el marc geogràfic o urbanístic -estructura dels vilatges-, en els quals es desenvolupa o s'assenta dita arquitectura, sense plantejar, però, un estudi sistemàtic i aleatori difícil de concretar per la mancança d'estudis en aquest sentit, especialment arqueològics.

En el primer volum s'hi aplega tot el referent als aspectes històrics. En primer lloc, hem tractat del marc geogràfic amb una certa extensió, per la importància decisiva pel desenvolupament històric de la zona i també per la pròpia evolució i caracterologia de l'arquitectura castellera; en segon lloc, hem tractat dels antecedents històrics fins al s. XI, intentant delimitar la Frontera Superior islàmica, a partir de la qual es constituïrien els nous dominis de la zona d'Ager.

Els dos apartats que segueixen, els hem dedicat bàsicament a l'estudi de la formació i consolidació del vescomtat i abadiat d'Ager. En primer lloc, hem tractat en un capítol diferenciat la figura d'Arnau Mir de Tost, fonamental per entendre la formació d'ambdues institucions, per tal com en fou el fundador i propiciador de la seva institucionalització. Dins del mateix apartat, hem volgut donar també una breu referència dels vescomtes -en un altre capítol- al llarg del s. XII, per tal com fou el període en el qual quedà constituït i consolidat el vescomtat; d'una forma especial del vescomte Guerau Ponç de Cabrera, el successor d'Arnau Mir de Tost.

A continuació, en un altre apartat, hem estudiat el procés de la fundació i consolidació de la Canònica de St. Pere d'Ager,

tractant d'una forma especial la constitució patrimonial i deixant l'estudi econòmic tot just plantejat, per tal com excedeix les finalitats pròpies del treball. No tractem en dos capítols, exactament, que us corresponen, el primer, dins del s. XI, al període de la Canònica aquisgranesa; el segon, dins del s. XII, a la primera època de la Canònica regular o agustiniana.

En el segon volum, fem l'estudi de síntesi de l'arquitectura militar i la religiosa en dos capítols diferenciats. Es tracta, de fet, de treballs de síntesi que parteixen del propi treball de camp i dels estudis monogràfics del volum tercer, que esdevé així una auxiliar per a la seva comprensió. Un relleu especial poseeix, creiem, el capítol dedicat a l'arquitectura militar, pel que fa a aportacions, per tal com, a manca de treballs de síntesi, ha calgut elaborar-ne una, partint de les monografies esparses existents sobre torres i castells -també de treballs anteriors, com els de Duran Cñameres, Almerich, Lamperez o Goday i més recentment De Riquer i Monreal- i prenent com síntesis de base les franceses, especialment els treballs de Bùuard, Fournier i Aragias, que estudia els castells de marca catalans, dins el període comprés entre el darrer quart del s. X i la primera meitat del s. XI o tercer quart d'aqueix segle.

Per l'elaboració del capítol, s'ha tingut en compte de forma general, en primer lloc, el traspàs vers l'època feudal, com fenomen que comportà i impulsà la naixença i configuració dels castells. Fenomen que hem analitzat paral·lelament pel territori català, partint de les síntesis del Dr. Riu i tenint molt en compte l'especial situació de la Catalunya d'aquell moment, que se situava com frontera del mon carolingi. Tot seguit, comparant-ho sempre amb el mon europeu, ^{estudiem} la configuració formal del castell al llarg dels segles XI-XII ; hem estudiat de forma especial les torres, com l'element essencial i determinant del castell; especialment les torres rodones, que fan la seva aparició, d'una forma

sobrada, a darrers del s. X i esdevenen peculiars fortificacions de frontera al llarg dels tres primers quarts del s. XI.

Pel que fa a l'arquitectura religiosa, ens hem cenyit als paràmetres propis que des de Puig i Cadafalch serveixen encara per definir el Primer Romànic -amb algunes matisacions-, el qual mantindrà en la nostra àrea fins mitjan s. XII, d'una forma general, les mateixes constants, advertint-se solament el canvi en la millor qualitat de l'aparell, mercès a la introducció i ús de l'escoda; és clar, en el marc de l'arquitectura parroquial o de segon ordre. Com és evident, les innovacions caldrà cercar-les en els edificis importants, monasterials o catedralicis. Pel que fa als pocs exemples escultòrics o pictòrics, aqueixos els hem tractat en aqueix mateix capítol, per tal com formen part de dita arquitectura i estan en funció eminentment d'ella.

Dins d'aquest mateix segon volum, hem afegit un darrer apartat dedicat a les fonts bibliogràfiques i documentals, oferint primerament un recull bibliogràfic ordenat alfabèticament, per autors, que aplega bona part dels llibres emprats i que, per altra banda, consten ja en els distints apartats de notes, que, per major comoditat, hem anat situant al final de cada capítol.

Tot seguit, donem compte de la documentació i del seu lloc d'ubicació actual. Fonamentalment, hem emprat la documentació aplegada pel Dr. Ramon Chesó en el seu Diplomatarí sobre St. Pere d'Agger. Per una major comprensió i alhora simplificació, en relació a les notes, hem emprat la mateixa numeració en ordre cronològic, que fou establerta per ell, figurant en les notes amb l'abreviatura TCH. doc. nº; en base al qual, hem disposat cronològicament les referències documentals, en un darrer apartat, la numeració de les quals hem acompanyat d'una o varies lletres majúscules, que indiquen la classificació establerta dels continguts de la documentació en matèries. Classificació en matèries, en la qual

s'ha tingut en compte i cura, sobretot, partint del propi concepte d'inventari, aplegar tot el referent a patrimoni, tot destacant així mateix les dades de caràcter artístic.

També hem aplegat en un apartat diferenciat, d'aital forma, tot el referent a aspectes documentals sobre Arnau Mir de Tost, que servís de base i fonament del capítol que li dediquem.

Finalment hem de precisar respecte a la distribució i estructuració dels volums, que els hem enumerat separatament, oferint en cada capítol, al final, el seu propi índex.

8/XII/1986

MOT DE GRÀCIES.

Així com els productes farmacèutics duen un imprès amb instruccions perquè el ciutadà no es begui allò que ha de ser injectat o bé es prengui 6 pastilles cada hora en comptes d'una cada 6 hores, també serà prudent que aquesta tesi dugui els oportuns advertiments i/o agraïments.

La **fórmula** del producte és senzilla, no està patentada i, per tant, és a l'abast de tothom. Com que no volem ser pedants us llimarem els científismes del producte i us en farem cinc centims d'una manera planera. En realitat, el contingut de la fórmula el conformen, bàsicament, una sèrie d'aportacions de **pes**. La primera, la del mestratge, correspon al Dr. Alcolea (sense ell no sabia encara remenar la cullera); la segona, patriarcal i càlida, al Dr. Riu (li ragalaré als drets de patent). Altres subministraments, generosos, solidaris i potser miraculosos, de natura més **específica**, foren proveïts per Ramon Chesé i Ramon Petit. Quan a receptes i consells, cal reconèixer la saludable eficàcia dels cafés consumits prop de Josep Lladonosa, amb l'incalculable suport d'Alfred Mangués **et alii**.

Pel que fa a les tècniques de preparació del producte, tot i que volem obviar deslleials competències, no ens queda altre remei que fer la pública reconeixença d'un tal Ramon Eslava, arquitecte d'aquells del temps de la Mancomunitat, consumit ja per l'adicció al romànic excursionista, malaltia nacional que en aquest cas comparteix molt dignament amb Jordi Bonet, una altra víctima malhaurada.

Un dels continguts que ja mai més ningú no podrà usar és, dissortadament, la generositat del Sr. J. Serrate, aparellador lleidetà traspasat. Un senyor.

La fórmula l'allargariem enciclopèdicament, si fossim fidedels seguidors de la legislació vigent, però com que la lletra menuda ningú la llegeix passarem per alt certes consideracions. Així, per exemple, avisem al lector que li serà necessària la visita a tot un seguit d'establiments **especials** si

té intenció d'aplicar la recepta. Vagi, ineluctablement, a casa dels senyors Verrié i Yarza, on rebran colmada atenció, o també visiteu les doctores Mateu, que sempre l'indicaran a millor; consultin sense excusa al Sr. Gavin i, per trencar en rodolli, també al Sr. Razquin.

D'institucions no us anomenarem cap, doncs la propaganda prou que la paguem ben a la força, i no necessiten aportacions voluntàries. Cal, això si, que n'esmentem una: Prim Bertran i Roigé. En aquest cas, la denominació d'origen és signe d'absoluta qualitat (i sòlida!).

Arribats ací, us parlaré de l'aroma. Sentireu, si remeneu el producte, l'inquebrantable flaire del Montsec; penseu que, si us hi concentreu, aquest aroma té virtuts allucinògenes que us faran veure llocs i gents conegudes. Entre nosaltres: són la Francesca Espanyol, en Jordi Bolós, l'Iñaki Padilla, en Frederic Vilà i molts altres (depen del dia i l'hora).

Per últim, part important ha estat la presentació i comercialització del producte. La primera d'aquestes àrees funcionals es va deixar sota la coordinació del gran Josep Carulla, amb el suport logístic i estadístic d'en Pau Tutusaus, d'Eladi Llop i d'en Marc Escolà. Quant a l'altra àrea, la de marketing, és i serà competència plena d'en Xavier Borràs i d'Ismael Panadès (o viceversa).

El control financer de l'operació restarà en mans de totes i cadascuna de les pedres de la Vall d'Àger, declarades notarialment com a beneficiàries de l'usdefruit sobre el producte i propietàries de la meva vida des de fa deu anys.

Francesc Fité i Llevot (q.e.p.d.)

VOL PRIMER

INDEX DE MATÈRIES

EXORDI

AGRAÏMENTS

APARTAT PRIMER:

Cap. I Ll marc geogràfic..... p. 1

- Emmarcament territorial
- El relleu
- El clima
- Hidrografia
- Vegetació
- Fauna
- Poblament
- Bibliografia sobre el tema

Cap. II Els antecedents històrics..... p. 20

- I-Període pre-romà
- II-Època de dominació romana
- III-De l'època paleocristiana a la dominació islàmica
- IV-La dominació islàmica. La frontera sarraïna al Montsec
- Notes

APARTAT SEGON: EL VESCOMTAT D'AGER

Cap. III Arnau Mir de Tost..... p. 47

- I-Els aspectes familiars
- II-L'actuació política
- III-L'home militar. L'avenç de frontera del comtat d'Urgell per la zona del Montsec
- IV-L'home religiós. Fundació d'esglésies i canòniques
- V-Relació de béns mobles, terres i castells
- Notes

Cap. IV Els decedents d'Arnau Mir de Tost: Els vescomtes de Girona i Ager, senyors de Cabrera..... p. 145

- 1-Guerau Ponç de Cabrera(1066 ?-1132), vescomte d'Ager i Girona..... p. 146
 - 1-I Rasgues biogràfics
 - 1-II L'expansió de les fronteres del comtat d'Urgell i la participació del vescomte Guerau Ponç
 - 1-III La conquesta del castell i la ciutat de Balaguer

- 1-IV Aspectes referents a la seva actuació i en relació a les donacions que atorgà a St. Pere d'Àger
- 1-V Les darreres voluntats
- Notes
- 2-Ponç Guerau II de Cabrera(1131-1145 ?), vescomte d'Àger i Girona p. 168
- Notes
- 3-Guerau Ponç III de Cabrera(1145-1165), el Trovador, vesc. d'Àger i Girona p. 170
- El trovador
- Notes
- 4-Ponç Guerau III(1165-1199), vescomte d'Àger i Girona -de Cabrera- p. 176

APARTAT TERCER: LA CANONICA DE SANT PERE D'ÀGER

- Cap. V La Canònica Aquisgranesa(s.XI) p. 188
- 1-Documentació
- II-Fundació de la Canònica
- III-La constitució de la Canònica en senyoriu eclesiàstic
- IV-Els dominis i possessions de l'abadia al s. XI
 - Resum del patrimoni de St. Pere
 - Donacions a St. Pere, senyorials
 - Altres donacions, a St. Pere i St. Miquel de Montmagastre
 - Deixes testamentàries
 - Infeudacions
 - Actes de Compra-venda
 - Contractes d'aparceria
- V-La Canònica Aquisgranesa i la seva fundació
- VI-Formació de la comunitat i els primers abats
 - Relació de membres de la comunitat
- Notes
- Cap. VI La Canònica agustiniana al llarg del s. XII p. 229
- I-Documentació
- II-Establiment de la Canònica agustiniana
- III-Constitució definitiva del patrimoni de l'abadia i breu ressenya de les donacions i llevadors
 - Donacions senyorials
 - Altres donacions particulars
 - Donacions al professor

- Llegats testamentaris
- Relació de béns inventariats en els
llevadors

IV-Activitat i desenvolupament econòmic de la
Canònica

- Relació de Compra-vendes
- Relació de permutes
- Contractes d'aparceria

V-Relació de l'abadia amb els senyors laics i
eclesiàstics

- Relació d'infeudacions
- Actes de Vassallatge
- Actes d'avinentesa
- Relació de discòrdies i greuges
- Sentències
- Restitucions
- Butlles

VI-La comunitat de St. Pere d'Ager

- Relació dels membres de la comunitat

VII-Vida religiosa i espiritual

Notes

INDEX DE PLANOLS

Pl. 1 Frontera àrab(s.X)	p. 37
Pl. 2 Línies d'expansió de la conquesta d'Arnau Mir de Tost i formació de la frontera cristiana(s. XI)	p. 82
Pl. 3 Possessions i castells d'Arnau Mir de Tost	p. 109
Pl. 4 Relació de béns mobles d'Arnau Mir de Tost	p. 113
Pl. 5 Expansió de la frontera(1072-1130) Formació del vescomtat	p. 150
Pl. 6 Dotació de St. Pere d'Ager per Ar- nau Mir de Tost	p. 197
Pl. 7 Dotació de Sta. Maria de Llordà per Arnau Mir de Tost(1062)	p. 198
Pl. 8 Dotació de St. Miquel de Montmagas- tre per Arnau Mir de Tost	p. 199
Pl. 9 Dotació de la Canònica de St. Pere d'Ager pel vescomte Guerau Ponç de Cabrera(1072-1135).....	p. 238
Pl. 10 Relació de les esglésies i castells en alou de St. Pere d'Ager(s. XI-XII)	p. 243

ABREVIATURES VOLS. I i II

Es complementen amb les del vol. II p. 247-248

p., pp. pàgines

op. cit. opera citada

Cap. Capítol

Tch. doc. Consulteu les abreviatures esmentades

AMA Arxiu Municipal d'Ager

Ibid. Ibidem

ref. referència

edit. edita

Cart. Cartulari

perg. pergami

doc. document

fol. foli

APARTAT PRIMER

MARC GEOGRÀFIC I ANTECEDENTS HISTÒRICS

CAPITOL - I

EL MARC GEOGRAFIC

Durant els segles XI-XII la vila d'Ager esdevindrà un enclau de cabdal importància, puix serà capital d'un ampli territori pre-pirinenc; territori que restarà sota la jurisdicció eclesiàstica de l'Abadia de Si. Pere d'Ager i que configurarà el vescomtat d'Ager.

Ager, emplaçada al cor de la zona muntanyenca del Pre-pirineu català més exterior i al bell mig d'una àrea fronterera entre les terres ocupades pels alarbs i el comtat de Pallars, esdevindrà capital del vescomtat per raons geogràfiques de pes i altres circumstàncies -evidentment- de tipus històric. Així, com capital vescomtal, se situarà en un collet i enmig d'una àmplia vall de la vessant sud del Montsec, gaudint d'una situació de privilegi que li permetrà accedir i tenir el control dels dos importants passos de la Noguera Ribagorçana i de la Noguera Pallaresa, al seu pas pel relleu més destacat del pre-pirineu català de Ponent, la serra del Montsec. Sens dubte és aquesta una de les explicacions clau per entendre la seva elecció per part d'Arnau Mir de Tost com capital, en lloc de Llordà, on hi construí una de les seves fortaleses més magnífiques.

En parlar d'Ager com capital comarcal, cal entendre amb això el conjunt de territoris, poblacions....l·ligats al domini polític i eclesiàstic d'Ager, que es troben entre les actuals contrades de la Noguera, la Llitera, la Ribagorça i el Pallars Jussà. Naturalment, cal que quedi ben entès, que aquest territori res ha de veure amb les contrades de la divisió territorial de Catalunya del 1933, les quals foren elaborades sota criteris exclusivament socio-econòmics, malgrat evidencien en alguns casos el pes d'antigues divisions històriques en alguns indrets.

Les característiques que integraven el medi físic i humà dels territoris que formaven part d'aquest vescomtat i abadiat durant els segles XI-XII, constitueixen el marc geogràfic en el qual es desenvoluparan esdeveniments històrics de la màxima importància, situats al llindà del pla de la Depressió Central.

La reconstrucció del marc geogràfic, després de vuitcents anys, deu basar-se principalment en el relleu, les muntanyes, les valls, els cursos dels rius, que mantenen pràcticament la mateixa fesomia, malgrat hagin sofert l'alteració de la implantació humana i de les activitats antròpiques, en bona part mantenidor de la distribució poblacional i de la divisió agrària. Podem dir, per tant, que les superfícies de conreus i de bosc, els aprofitaments hidràulics, malgrat els embassaments, la fauna, l'assentament humà...ben poc han modificat la fisiognomia del paisatge, permetent reconstruir el passat.

EMMARCAMENT TERRITORIAL

El territori del vescomtat i Abadiat d'Àger es troba situat geogràficament, bàsicament, en el sector occidental del Pre-pirineu a l'entorn de les anomenades serres Exteriors pre-pirinenques -llarga, Carbonera, Montroig, Pinyana, Sant Mamet, Montclús, Comiols, Cucut i la gran serralada del Montsec, la més important i la que impregnà tot el seu caràcter a la contrada-.

Constitueixen els límits aproximats d'aquest territori els termes de les poblacions de Castillonroi, Casserres, Ivars de noguera, Algerri, Castelló de Farfanya -fins als límits gairebé de Corbins-, Camarasa, Cubells -inclosa part de la Conca del Sió- i Artesa de Segre pel sector meridional; Montmagastre, Gavarra i Comiols pel límit oriental; Isona, Nur, Alçamora, Viacamp, Montanyana, Benavarrri pel flanc septentrional; i Purroi, Baell, Camporrells pel sector occidental.

En aquesta demarcació hi ha dos límits geogràfics molt clars: al nord el sinclinal que dóna lloc a una gran vall -Conca de Tremp-, en contacte amb la serra del Montsec, que actua com autèntica barrera muntanyosa i frontera natural del vescomtat; al sud les serres de Pinyana, Carbonera i llarga, les darreres elevacions muntanyoses ja en contacte amb el pla. Enmig de l'espai muntanyenc, amb serres que oscil·len entre els mil i mil-siscents metres, s'hi trobaven poblacions importants com Vilanova de Meià, la Baronia de St. Oisme, les Avellanes...., alguns d'ells actualment petits nu-

clis mig enderrocats presidits encara per vestigis del seu passat medieval -castells, torres de guaita..-; nuclis de població que en bona part tingueren a Ager com capital, mantenint certa vinculació i comunicació amb ella.

Aquest territori en l'actualitat forma part de quatre contrades, unides de nord a sud per la Noguera Ribagorçana: El Pallars Jussà i la Baixa Ribagorça al nord; la Noguera i la Llitera al sud. D'aquestes comarques, dues -el Pallars Jussà i la Noguera- formen part de Catalunya, mentre que les restants són sota l'administració de l'Aragó -dins la província d'Osca-. Bona part del vescomtat com a tal es trobava, d'altra banda, dins la zona muntanyosa de la Noguera -l'Alta Noguera-, que presideix l'encrestada cinglera del Montsec d'Ares. Certament, la situació geogràfica muntanyosa ajudà a la concreció i delimitació del dit territori vescomtal.

RELLEU

El que més destaca del relleu de la zona és el domini de les muntanyes sobre les valls i les planes meridionals, amb serres que alcancen els 1600 ms. d'altitud.

Les alineacions de muntanyes formades per les serres, bàsicament, del Montsec d'Ares (1677 ms.), Cucut, Campaneta, Comills (1356 ms.) Montclús (901 ms.), St. Mamet(1374 ms.), Pinyana(763 ms.), St. Miquel, Montroig(951 ms.), Carbonera(787 ms.), Llarga, constitueixen el marc orogràfic de les terres vescomtals. Es tracta d'un seguit de plecs més aviat petits -excepció de la serra del Montsec-, que s'originaren durant la fase orogènia Pirenaica, al Cenozoic, els quals presenten materials, bé del període Juràssic, bé del període Cretaci, disposades en capes més fines vers la zona sud. Roques dures com les calcàries, les dolomies i els gresos i altres de toves com les margues, les argiles i els guixos, han de situar-se dins aquest període del Mesozoic; altres, en canvi, menys abundoses, com els conglomerats, pertanyen al període primer del Cenozoic. Les roques dures vindran a constituir l'esquelet de les formacions rocoses, mentre les toves formaran grans masses o bé s'in

tercalaran entre les anteriors constituint bancs de considerable gruïxor. Els fenòmens de diapirisme i l'esventrament d'alguns anticlinals, d'altra banda, seran els causants de l'aflorament de les roques toves en grans masses.

El conjunt d'aquestes serres pre-pirinenques presenten una disposició en sentit E-W, tot formant barreres muntanyoses de diferent alçada. Una disposició estructural comuna per tot el Pre-pirineu català, deguda al desplaçament que de nord a sud sofriren els materials durant les convulsions del plegament alpi -fase Pirenaica-, en forma de grans llengües o masses els-mantells de corriments i que al topar amb els dipòsits eocènics de la Depressió de l'Ebre, es plegaren i sobreposaren a aquests tot formant encavalcaments. Fet decisiu per a la configuració del paisatge orogràfic, amb un ritme en descens altitudinal de N a S, establert pels plecs de les distintes aliniacions muntanyoses, entre les quals s'hi establiran les valls.

Remarquem la particular disposició E-W del muntanyam, decisiva en la història de Catalunya, com remarca molt bé P. Vilar en la seva introducció de la Catalunya dins l'Espanya moderna, paral·lela a l'estructura pirenenca, car s'aprofità per la disposició de frontera que jugà Catalunya durant centúries, essent aprofitada intensament per a l'erecció de fortificacions nombroses, de guaita o defensives.

Comú per gairebé totes les serres esmentades és la presència o disposició de dobles vessants dissimètriques; una d'abrupta encarada cap al sud i l'altra de vallada més suau per la banda nord. Les serres, per exemple, del Montsec, del Montroig i Carbonera presenten una gran cinglera al flanc sud, conseqüència de l'encavalcament, que els confereix una gran personalitat paisatgística, disposades correlativament als marges septentrionals de les valls d'Àger i Meià i la ribera d'enclau de Camarasa.

Tota aquesta franja muntanyosa d'uns vint o vint-i-cinc kms. d'amplada es travessada en sentit NW-SE pels cursos fluvials de la Noguera Ribagorçana, la Noguera Pallaresa i el riu Segre, els principals rius originats al Pirineu Axial, que tallen en sentit N-S

les esmentades serres pre-pirinenques, donant lloc en els afloraments rocosos -calcaris- a nombrosos congostos: Mont-rebei, Fet, Conclues, Savina, Pinyana.., a la Noguera Ribagorçana; Terradets, el Coscoll, Ventisclera o Camarasa a la Noguera Pallaresa; i els congostos de Camarasa i Aldòs al Segre. De tots ells, seran els més coneguts per la seva grandiositat -per tot el Pre-pirineu català- els de Mont-rebei i Terradets, ambdós a la serra del Montsec, que tallen en parets verticals de més de 400 ms. d'alçada. Durant el període medieval foren zones de pas vers el Pirineu -sobretot Terradets, que conserva encara bons vestigis del seu camí del s.XI-. Aquests rius, en els indrets dels congostos, partiren les unitats muntanyoses en subunitats, que han adoptat sovint topònims de caràcter local. Així, la alineació St. Miquel-Pinyana es veu dividida pel curs del Noguera Ribagorçana, constituint-se així en dues subunitats; la serra Llarga es veu partida també pel Ribagorçana i el Segre; la serra Carbonera i la de Mont-roig formaven part també d'una mateixa unitat que divideix el Segre; el Montsec es dividit pel curs del Ribagorçana i Pallaresa, constituint-se en tres subunitats -Montsec de Rúbies, d'Ares i de l'Estall(Ribagorça)-. Malgrat les fragmentacions, cal considerar cadascuna de les alineacions com única unitat morfoestructural, malgrat presentar els diferents topònims esmentats.

D'aquestes serres pre-pirinenques, la serra del Montsec mereix especial atenció. Morfològicament, constitueix l'única alineació ben definida de totes les esmentades -el plec anticlinal medeix uns 39 kms. de llargària-, aixecada com robusta barrera que limita al nord amb el gran sinclinal que constitueix la Conca de Tremp; anticlinal fallat pel seu flanc sud, presentant un enorme salt de mil metres d'alçada que es distribueix en dos esglaons o cingles entre els quals s'hi instal·la un replà de terrenys tous -margues- força humanitzat des d'època medieval i àdhuc anterior. Circumstàncies geogràfiques i històriques, com veurem, li conferiran un paper de límit fronterer, impulsat per la seva pròpia rellevància. En contrast amb l'acusada orografia, es troben un conjunt de valls

més aviat petites, paral·leles als eixos de les serres, tot conservant l'esmentada orientació E-W. Estructuralment, es tracta de plecs sinclinals recoberts de materials de deposició -argiles, margues...- lligats sempre en el seu emplaçament a un curs d'aigua que les travessa i que serveix d'escorrentiu de les aigües torrencials que s'escolen per les vessants dels anticlinals en èpoques de pluja. El sòl, dels tipus "terra fusca" i "terra rossa", esdevé apte per al conreu.

Les valls més importants són les d'Ager -lloc on es troba la capital del vescomtat que li dona nom- i la de Meià -anomenada també Conca de Meià-, a les quals hom pot afegir entre altres, la de la Barcedana, la Conca del Sió, la de Sant Esteve de la Sarga....

Els rius la Noguera Ribagorçana, la Noguera Pallaresa i el Segre han originat també valls d'orientació N-S, que es diferencien de les esmentades pel seu relleu força acongotat; fet que s'explica per la duresa del roqueram que dits rius han tallat per sobreimposició o epigènia. Generalment, els sectors engorjats d'aquestes valls no resulten aptes per a la implantació humana; en canvi, en els indrets riberencs, on domina la roca tova i s'eixampla el riu, facilitant la deposició dels dipòsits al·luvials transportats -llims, sorres...-, s'hi constitueixen fèrtils terrasses fluvials. Per aquest motiu s'aprofitaran per instal·lar-s'hi sectors humans i per l'agricultura. Poblacions importants com Pont de Montanyana, Tragó de Noguera, Camarasa, Aldè de Balaguer, Artesa de Segre.... s'integrarien en l'àmbit d'aquestes valls transversals, ubicades a la vora dels rius.

El conjunt d'aquestes valls pre-pirinenques, sens dubte, ha tingut gran importància geogràfica, puix seran les zones de conreu i d'habitatge més importants. Enmig l'esquerp i aspre paisatge muntanyenc la humanització del seu paisatge conreat contrasta talment com si es tractés d'illots o oasis. D'altra banda, l'acció humana facilitarà l'establiment de les xarxes vials de comunicació entre el pla i la muntanya alta catalana.

Malauradament, els embassaments de Sta. Anna i Canelles -al riu

Ribagorçana-, Camarasa i Terradets -al Noguera Pallaresa- i el de St. Llorens de Montgai -al Segre- han negat bona part de les terrasses fluvials, d'intens aprofitament agrícola. Recordem com més reeixides les de Fet, la Baronia i Oroners i la de Cellers, per tal com han suposat el despoblament de nombrosos nuclis -Oroners, Canelles, Blancafort, Fet, Finestres, Montfalcó, Casserres...- i també de vestigis arqueològics, com les restes de l'antic monestir de St. Miquel de Cellers etc...

D'altra banda, el predomini de la litologia calcària ha tingut una especial importància en el modelat del relleu calcari -modelat càrstic-. Els sistemes de recepció i emissió dels corrents d'aigua subterrània són els causants d'aquesta mecànica de formació de les concavitats de tipus subterrani -coves, avencs, balmes, surgències etc...-, com ho palesen les restes subsistents. La cova Negra(Corsà), la cova Colomera(Mont-rebei), la cova Negra(Mata-solana), la cova del Tabac, les balmes d'Oroners, d'Antona(Artesa de Segre)...

EL CLIMA

En el transcurs dels darrers segles, el clima no ha sofert modificacions substancials que facin pensar en canvis climatològics d'importància. Per aquest motiu, ens ha arribat fins avui una agricultura de subsistència, tradicional, basada en el cultiu dels cereals, la vinya i l'olivera, que és força semblant a la que es practicaria en època medieval.

El conjunt d'aquestes serres i valls gaudeixen d'un clima tipus mediterrà, amb força influències continentals, sec, fred a l'hivern i calent a l'estiu, amb gran amplitud tèrmica i pluges escasses, que alcancen la màxima pluviometria a la primavera.

La situació geogràfica de l'indret, entre les planes continentals del Segre i les muntanyes pirinenques, fa que se situï com zona de transició climàtica entre la Catalunya seca i l'humida. Així, tal com ens anem endinsant al Pre-pirineu es constata un increment de la pluviometria -Lleida 352 mm.; Llorens de Montgai 544 mm.; Terradets 770 mm.; Gavet de la Conca 711 mm.; la Pobla de Segur 715 mm.- i una disminució de les temperatures màximes esti-

vals. Podem dir que Terradets marca -la serra del Montsec- marca la desaparició del sector sec.

Indubtablement, la serra del Montsec juga un paper climàtic primordial. Amb la seva alçada per sobre dels mil metres actua de barrera natural a la penetració d'influències climàtiques mediterrànies, de forma que les vessants meridionals mostren unes condicions climàtiques mediterrànies, mentre les septentrionals presenten un clima de tendència pre-pirinenca mitigada amb pluges que superen els 700 mm. anuals i unes temperatures també modificades. La vegetació climàtica d'ambdues vessants clarament reflecteix les diferenciacions climàtiques que s'operen.

Les característiques climàtiques exposades es veuran condicionades per un seguit de factors i elements a tenir en compte. Destaquem:

- La llunyania del mar, que determina el grau de continentalitat.

- L'altitud, que determina una major abundor de la humitat relativa; motiu pel qual s'incrementa les possibilitats de pluja.

Les boires d'inversió tèrmica per radiació -típiques de les valls- es relacionen amb l'altitud. De fet es formen en les depressions o fons de les valls, on les vessants són més seques i calentes i que el propi fons de formació.

- L'orientació dels vessants condiciona l'exposició al sol. Es un factor important a tenir en compte, per tal com les implantacions humanes més importants s'estableixen generalment en els sectors assolellats.

- La latitud, que ens indica la radiació solar rebuda.

Altres elements a destacar, podrien ésser:

- La temperatura. Hom pot establir una clara diferència tèrmica entre les zones de muntanya i les valls; les primeres amb temperatures més baixes a causa de la seva disminució en augmentar l'altitud -les temperatures mínimes als vols del gener i les màximes als vols del juliol o agost.

- Les precipitacions. Normalment són d'aigua i escasses. La màxi

ma pluviometria es dóna entorn a Terradets i la vall de la Barcedana, puix el Montsec actua com veritable barrera obstaculitzadora del pas dels vents humids; per aquest motiu la humiditat que porta el vent del nord, en topar amb la serra del Montsec, descarrega l'aigua en ella i sobrepassa la carena ja en forma d'aire sec -efecte Foehn a petita escala-. Els mesos de major pluviometria són els de maig i abril i els més secs juliol i agost.

-Els vents. Són d'importància secundària com a condicionants del clima. Els mesos de vents més forts són els de febrer i març. A més de la tramuntana, cal destacar el vent d'Aragó -ponentí- i el vent de Llevant.

-Les boires. D'inversió tèrmica, que cobreixen les fondalades i depressions durant part de l'hivern -sobretot desembre i gener- que han augmentat considerablement en densitat des de la construcció dels embassaments. Efecte molt palés a la Vall d'Ager, d'elevació notòria -una mitja de 600 metres-, on antigament eren escassos els dies emboirats.

HIDROGRAFIA

Certament, la xarxa hidrogràfica tindrà una gran importància, juntament amb l'orografia, com condicionant històric i en relació a la distribució dels assentaments humans. Sobretot jugarà un paper fonamental per l'establiment de les vies de comunicació, que s'encardinaran no solament en base als ports de muntanya, sinó també de les riberes i engorjats dels rius. Rius pirinencs que travessen les serres pre-pirinenques, com hem vist, en ràpida i estratègica devallada pels congostos de difícil accés i fàcil control. Passos al costat dels quals s'hi bastiran ^elements de vigilància i fortificació en aquell temps que la zona actuà de frontera natural.

Tres són els grans rius que travessen el territori objecte del nostre estudi. La Noguera Ribagorçana, la Noguera Pallaresa i el Segre; els dos primers afluents del darrer. Tots tres, paral·lelament, seguiran des del Pirineu la direcció N-S a través de les serres pre-pirinenques, dividint el territori en tres conques hi-

-drogràfiques, que rep cadascuna el propi nom del riu. Es tructuració en conques que determinarà delimitacions territorials històriques palesadament reflectides en la documentació.

La Conca de la Noguera Ribagorçana s'exten a l'W i sud del territori, serpentejant el curs del riu per entremig d'un seguit de congostos -el més destacat el de Mont-rebei-, tot mantenint la direcció N-S fins l'aiguabarreig amb el Segre. Un nombre elevat de barrancs i torrenteres, a banda i banda del riu, li aporten llurs aigües, bàscament de caràcter torrencial. Per la marge dreta hi desemboca el riu Guart i els barrancs de les Ortigues, Fet i del molí del Pubill, entre altres; per la marge esquerra el barranc gros, el barranc de la Maçana i el torrent d'Algerri, d'escàs cabdal, com més destacats.

La Conca del Noguera Pallaresa ocupa la part central i septentrional del territori. Com hem dit, el curs del riu segueix també la direcció N-S, entallant-se per entre dures roques calcàries, que configuren grans congostos com els de Terradets i de la Ventisclera -aquest darrer just a l'aiguabarreig amb el Segre, al congost de Camarasa-. Els seus afluents per la zona, són també torrenteres d'escàs cabdal, com la del Bosc, Riufred, el torrent de la Barcedana, el barranc de la Baronia o l'anomenat riu Ager. Es tracta d'un riu més cabdalós que el Ribagorçana, que fou aprofitat fins ben recentment pel transport de fusta des del Pirineu -com el Segre- pels famosos raiers del Pallars.

El sector est i part septentrional es ocupada per la Conca del riu Segre, que se sol conèixer com subcomarca del Mig Segre també en l'indret del territori que estudiem, a partir de la qual, en la zona divisòria amb el pla, el curs del riu pren l'orientació E-W fins al congost de Camarasa, on s'inflexiona per tal de recobrar el sentit primitiu, tot seguint la línia de màxima pendent fins alcançar les planures de la Depressió Central. Aquest riu rep importants i cabdalosos afluents en aquesta zona, com són els rius descrits; a més hi desguassen per la marge dreta el barranc de Medina, el torrent de Seguers, el riu Boix i el riu Farfanya -neix al terme d'Os de Balaguer als Baulons-; per la marge esquerra, el riu Sió, que es configura en eix d'una extensa vallada.

Dels cursos fluvials, aquests tres grans rius es caracteritzen per les fortes variacions estacionals. Les Nogueres, al seu pas per aquestes terres, presenten un màxim d'aigua al mes de maig -aigües de fosa i desglaç-, amb un cabdal del doble del modular, i un mínim al mes de setembre, degut a l'eixut estival.

Tot i que el cabdal mitjà o mòdul d'aquests rius és relativament elevat respecte a la totalitat de la xarxa fluvial de Catalunya, es fa ben palés el contrast entre les crescudes primaverals, les pluges locals i la fosa de la neu a la capçalera dels rius, i l'estiatge dels mesos d'hivern; el factor pluvial mediterrà, d'altra banda, motiva un màxim secundari pel mes de novembre i un mínim a l'estiu.

La resta de cursos fluvials -barrancs, torrenteres, allaus, rieres, rierols- acusen un clar contrast entre les crescudes de primavera i l'estiatge d'estiu -també les crescudes de la tardor-, a causa de la pluviometria. Són cursos, sens dubte, molt irregulars.

Deixem de referir-nos als grans embassaments ja esmentats, que han suposat fortes modificacions per l'estudi de la zona, car inunden bona part de les terrasses fluvials.

Una extraordinària abundor de fonts completa aquest apartat dedicat a les aigües. Es troben disperses arreu; gairebé totes d'escàs cabdal i acusat estiatge. Aquestes fonts, íntimament relacionades amb els assentaments humans, seran emprades pel rec i aprofitades per moure molins de farina les més més cabaloses. Important és l'estudi de l'organització de les zones de rec en relació amb l'assentament dels molins de farina, que suposen un admirable i ben acurat sistema d'aprofitament d'aigües procedents de fonts, alimentadores dels torrents. Destaquem per exemple els recs establerts al voltant de la vila d'Ager, que suposen una organització molt primitiva clarament medieval.

Especial interès mereixen les escasses fonts d'aigua salada. Entre elles, destaquem la de Vilanova de la Sal o la que alimenta el barranc Salat d'Os, que foren aprofitades per produir sal o directament l'aigua per disitnts usos domèstics.

La presència de sòls impermeables afavorí també la constitució de nombroses basses i estanys naturals, emprats també pel rec o per abeurar el bestiar. Actualment en resten pocs; a la Baixa Ribagorça Estanya, per exemple.

VEGETACIO

La vegetació de la contrada ha sofert des d'època medieval notables canvis; si l'home no hagués transformat el paisatge vegetal, gairebé tota la zona seria encara un país amb domini de la carrasca -la "*Quercus ilex* ssp. *rotundifolia*"-, espècie pròpia d'indrets secs i pobres d'interior. En l'actualitat, a les zones planes queda ben poca cosa d'aquest carrascar, puix el substitueixen els conreus; solament en resten petites mostres en zones menys aptes pel cultiu, aïllades i força degradades, acompanyades de garrigues, brolles i fenassars. En canvi, hi són freqüents els matollars nitròfils de siscall -la "*salsola vermiculata*" per exemple-, junt a altres espècies de plantes.

A mesura que ens endinsem cap al Pre-pirineu, la vegetació recupera el caràcter climàtic i el paisatge vegetal guarda més similitud amb el que seria propi de l'època medieval, si bé s'hi nota un relatiu empobriment de les masses forestals. Aquí l'orientació de les vessants, com hem avançat, juga un paper important en l'establiment de les comunitats i espècies vegetals.

Les solanes o vessants meridionals es cobreixen per una flora mediterrània; abunden els carrascars, les garrigues i les brolles -principalment les espècies aromàtiques com el romaní, el "*Rosmarinus officinalis*"-, el timó, la farigola -"*thymus vulgaris*"-...; comunitats amb les quals el paisatge recobra la seva normalitat.

L'explotació intensa des d'antic del carrascar per als usos antròpics -eines de treball, carbó vegetal....- ha comportat, com deiem, la seva destrucció i substitució per altres comunitats transitòries, donant lloc sovint als fenassars -prats on domina el fenàs de marge; el "*brachypodium phoenicoides*"- combinats amb el llistó -"*brachypodium retusum*"-; degradació ben freqüent en camps de conreu abandonats d'escassa rendibilitat, marges de finques.....

En les zones d'obaga hi dominarà la roureda -el roure de fulla petita; "Quercus faginea"-, que és típica de zones mediterrànies, combinada amb altres espècies, com l'auró negre -"acer monspessulanum"-, el corner -"amelanchier ovalis"-, el sanguinyol -"cornus sanguinea"-, la viola -"viola wilkomii"- etc...Comunitats forestals que han sofert també degradacions i han donat lloc a prats de pastura formats per matollars de jonça -"aphyllanthes monspeliensis". Les joncedes, de fet, foren ja destinades a pasturatge en temps medieval.

Les pinedes, gairebé totalment sorgides de repoblacions forestals, en les quals abunda el pi blanc -"pinus halepensis"-, serien també un bon exemple de la intervenció i modificació humana.

De totes les serres que aquí recullim, la serra del Montsec és la qui presenta la màxima variació en la vegetació, degut sobretot al fort contrast existent -climàtic- entre les dues vessants de la serralada. La zona assolada es cuberta per flora mediterrània; especialment la carrasca esmentada, acompanyada per altres espècies muntanyenques, com el boix -"buxus sempervirens"-, la noguera -"Pistacia terebinthus"-, el lligabosc etrusc -"Lonicera etrusca"-, l'arç blanc -"Crataegus monogyna"- i àdhuc la moixera en els llocs superiors als mil metres; en indrets basals, la carrasca es pot acompanyar per espècies de llocs més secs, com el càdec -"Juniperus oxycedrus"-, l'arçot -"Rhamnus lycioides"-....

En la zona obagosa, on es recullen les rouredes sobretot, de caràcter mediterrà com hem dit -el roure de fulla petita "Quercus faginea" i el roure martinenc "Quercus pubescens"-, el primer tipus en zones de basal i el segon tipus per sobre dels mil metres, la fisiognomia es veu greument alterada; si l'home no hagués alterat la seva constitució, avui serien rouredes immenses i no llocs de recent repoblació de pineda amb una forta erosió de temps. En dita zona hi apareixen actualment, a més de les tofudes catifes de boixerola -"Arctostaphylos uva-ursi"-, que representen el darrer estadi de la degradació de la roureda, pinassa -"Pinus nigra esp. salzmanii"-, til·lers autòctons -"tilia platyphyllos"-, moixera, faigs, aurons -"Acer opalus"- etc...Destaquem sobretot en aquest

sector l'especial significació de la fageda de caràcter relictual, ubicada al Montsec d'Ares -actualment darrera el Montsec de l'Ametlla amb signes de revitalització-.

Podem concloure, que la singularitat florística de la serra del Montsec la constitueix l'elevat nombre d'endemismes, molts dels quals són localitzats en els afloraments rocosos que formen les gran cingleres de la carenada -vegetació rupícola-.

Es interessant també la vegetació riberenca, constituïda per omedes, alberedes, pollancredes i sobretot salzedes, que en altre temps de ben segur cobririen totalment les marges dels rius.

FAUNA

Si el poblament faunístic actual és encara molt ric i variat, es de suposar que ho seria encara més en època medieval, tant en quantitat com en qualitat. Fins i tot la presència d'animals, com l'os, el llop o els cèrvols, actualment extinguits, es veu confirmada per la tradició i les referències històriques; confirmada també per la toponímia: Cova de l'Os, cova de l'Onso, pas del Llop, ermita de Cèrvoles.....

La riquesa faunística vindrà determinada per diversos factors. Destaquem com més significatius:

a) L'heterogeneïtat del medi físic.

La gran diversitat de formes que presenta el medi físic -cingleres, muntanyes, planes, cursos fluvials regulars i irregulars- de ben segur ha fet que es multipliquessin els distints tipus d'hàbitats.

La fauna que habita a les cingleres i zones muntanyoses fou sens dubte una de les més importants; aquesta es caracteritza per la presència dels grans rapinyaires com el voltor -"Gyps fulvus"-, distintes classes d'àligues, el duc -"Bubo bubo"- etc...; esdevé també zona important d'hàbitat per un nombre important de reptils.

b) El caràcter de frontera natural.

Aquestes serres, en especial la del Montsec, se situen com el límit actual per a un bon nombre d'espècies que hi convi-

-uen, bé muntanyenques, bé de medis esteparis i de planura. El gruix faunístic és, de fet, el propi de la regió mediterrània, tot i que s'hi troba un important nombre de representants de l'àrea pirinenca, com el pela-roques -"Tichodroma muraria"-, la gralla de bec groc -"Pyrrhocorax graculus"- i sobretot el tritó pirinenc -"Euproctus asper"-.

c) La influència humana.

Des de molt antic, la presència humana ha estat palesa i ha comportat una intensa "humanització" de tot el sector prepirinenc, ampliant notòriament la diversitat d'hàbitats i actuant d'element introductor d'heterogeneïtat.

La seva acció s'ha traduït sobretot en l'aparició de tres unitats: el bosc, principal refugi d'animals -l'ós, el cèrvol, el llop, el porc senglar, la llebre, el gat fer, les grans rapinyaires....- i alhora sector de caça i recol·lecció de fruits -l'aglà principalment- i altres productes; els prats o terres de pastura, que configuren bona part dels empris o comunals, on es palesa la presència de rapinyaires com l'agligot vesper, el milà reial, els xoriguers -de varios tipus- i altres ocells com perdius, todons; i les zones de conreu, poblades d'una variada ornitofauna...

Un dels grups faunístics molt característics d'avui en dia, el constitueix el de la fauna aquàtica, formada per ocells de ribera, ocells aquàtics i ocells nedadors, en bona part potenciada per l'aparició dels embassaments.

Cal destacar també la minúscula fauna de coves i avencs -fauna hiponea-, caracteritzada per un elevat nombre d'endemismes, que es conserven encara en les cavitats càrstiques.

EL POBLAMENT

El coneixement de la població -densitat, evolució, concentració, distribució- és d'un extraordinari ajut per a comprendre el grau d'humanització del territori, constituint encara un bon indicador del desenvolupament socio-econòmic de la contrada.

No ens extendrem massa en aquest apartat, que manca encara d'estudis específics. Les primeres notícies que tenim dels pobladors d'aquestes terres ens les faciliten les restes prehistòriques aparegudes en diversos jaciments i coves, situats en zones aptes i favorables per habitar-hi. Sens dubte, les condicions físiques del territori afavoriren l'assentament d'aquests primers pobladors, que cercaven especialment les cavitats naturals; un tipus d'hàbitat que veurà una llarga durada fins ben entrada l'època medieval. Població primerenca, poc coneguda, que al llarg dels períodes medieval i modern sofriria espectaculars altabaixos, relacionats amb factors polítics, socio-econòmic i àdhuc sanitaris -pestes, epidèmies...-; d'altra banda, els moments de crisi -guerres, pestes, males collites, sequeres...- es traduïran irremissiblement en devallades espectaculars de la població -com les del s. XV o XVI-. Les èpoques de pau i bones collites, en canvi, es traduïran en un augment de la població -per exemple el s. XI-XII-. Fluctuacions aquestes, que implicaran notables canvis tant del medi físic com de l'humà. Així, en èpoques de crisi demogràfica s'abandonaran conreus i nuclis de població -es constata a partir de mitjan s.XIV-. En èpoques d'augment de població, en canvi, s'artigaràn noves zones de terra o es crearan nous nuclis d'hàbitat -això al segle XI; en època moderna, en canvi, augmentarà espectacularment la població dels actuals vilatges, sense que es repoblin els abandonats d'antic. Es construiràn ermitatges, esglésies -en època moderna es renovaran i ampliaràn els anteriors- i tot un seguit d'edificis civils rurals.

No ens dedicarem a estudiar detalladament les dades poblacionals de la vall d'Ager, que són les que coneixem millor, car les trobareu publicades al capítol nou del nostre treball Reculls d'història de la Vall d'Ager (Ager 1985). Es consideren dos moments importants poblacionals per la zona, el segle XI-XII i els segles XVIII i XIX, que coincideixen amb la major extensió i prosperitat de l'agricultura.

Ja dins del s. XX, assistirem al definitiu despoblament de la contrada, degut en primer lloc al creixement industrial i en segon

lloc a la filoxera, que destruí el principal medi de subsistència del s. XVIII i XIX -juntament amb l'olivera-; les emigracions es dirigiren primerament a Amèrica i ja posteriorment a les poblacions industrials de la rodalia de Barcelona. Els estudis de tot el procés, de l'arribada del ferrocarril, la construcció de la xarxa actual de carreteres, de la construcció dels embassaments -en la qual hi contribuí la ma d'obra del país- etc... manca encara d'estudis, puix en certa forma serviren d'elements que obriren el país a l'exterior, fins aleshores reclos en el seu propi medi geogràfic. El despoblament actualment s'ha aturat, però també s'ha envellit i el seu futur no és pas massa prometedor.

Un aspecte curiós d'estudi el constitueix la relació del poblament amb l'altitud. Abunden les restes de nuclis de població d'origen medieval, ubicades en cotes altes de les serres, que evidencien la presència d'un elevat nombre d'habitants en paratges per sobre dels vuitcents metres, construïts en part per motius de seguretat, els quals desapareixeran en sa major part a partir de la Baixa Edat Mitjana i primeries de l'època moderna. Aquests poblaments pobres, quan el pes de dominació feudal aminorà, foren abandonats -sinó despoblats a causa de les pestes...-, foren abandonats) per cercar en les zones planes o valls unes millors condicions de vida. Encara actualment, en alguns indrets s'opera aquest procés. Un exemple ben recent el tenim en el despoblament de Comils^o i en el un xic anterior de Montmagastre.

Ens podriem seguir allargant sobre l'evolució que ha sofert la població i els nuclis d'hàbitat, destacant la desaparició d'alguns -com l'esmentat de Montmagastre, actualment conformen el nucli algunes masies- o el creixement d'altri -per exemple Artesa de Segre-.

Certament, manquen estudis atents que estudiïn arqueològicament els conreus medievals dels distints indrets i àdhuc les gran bancalades de les zones planes que constituïren els nuclis principals de conreu d'antigues vil·les del període de dominació romana, que certament, com veurem, hi eren clarament establertes.

Caldria fer també un estudi, almenys des del s. XI -la documentació ho permet-, sobre els tipus de conreus i la seva distribució i un càlcul aproximat dels conreus. Pel que nosaltres hem vist, les millors terres es destinaven a cereals -bàsicament el blat-, que alternava amb el cultiu de la vinya i les oliveres -no tant nombroses com la vinya, amb la qual sovint s'alternaven-. En les zones de vinya hi sovintejaran també els arbres fruiters, a més de les oliveres. En les zones de rec s'hi cultivaran a més de les hortalícies, plantes textils -lli, cànem-. Les lleguminoses es cultivaran també en el secà. Pel que fa a la Vall d'Ager, sabem d'una carestia gairebé crònica de blat en èpoques de crisi i cal suposar que en èpoques normals la producció no rebassarà la pròpia del consum. El cultiu que donarà més excedents serà el de la vinya, seguit de l'olivera, que sabem rebé un fort impuls en època moderna. Els tres cultius tradicionals es mantindran fins al s. XIX, que degut a la filoxera gairebé desapareixerà el cultiu de la vinya. En els darrers anys, com en altres zones -en part degut a les gelades-, el cultiu de l'ametllera va desplaçant el de l'olivera; també el cultiu tradicional del blat es veu substituït pel de l'ordi i el de la trapadella, que s'alternen -el tradicional cultiu del guaret-. També es notori l'augment de la ramaderia de llana, que ha substituït totalment el de la tradicional ramaderia de la cabra -hi havia un tipus de cabra del país, menys depredadora que tendeix actualment a la desaparició-, en funció de la qual gira bona part dels cultius esmentats de pasturatge i àdhuc de l'ordi.

El tema de les xarxes viàries medievals, actualment amb tendència també a la desaparició per la manca d'ús i conservació, que podem afirmar que han persistit fins aquest segle, les estudiem en part en el volum III, en un capítol apart, dins l'apartat dedicat a la Vall d'Ager.

ALVARADO, M.; COMA, J.; VALLE, J. del, y RÍOS, JM.

Mapa Geológico de España, escala 1:50.000. Explicació del full nº 289, Benabarre (Huesca-Lérida).

BARALE, Georges

"Contribution a la connaissance de la Flore des calcaires lithographiques de la province de Lérida (Espagne): Frene-
lopsis rubiesensis n.sp."

Review of Paleobotany and Palynology. Amsterdam, 1973.

BATALLER, JR.; MASACHS, V.; GÁLVEZ, A. de

Mapa Geológico de España, escala 1:50.000. Explicació de l full nº 290, Isona (Lérida).

Inst. Geol. Min. de España. Madrid, 1953.

BOLOS, O. de i VIGO, J.

Observacions sobre la flora dels Països Catalans.

Coll. Bot., 11: 25-89. Barcelona, 1979.

COMA GUILLEN, J.E.

Mapa Geológico de España, escala 1:50.000. Explicació del full nº 327, Os de Balaguer (Huesca-Lérida).

Inst. Geol. Min. de España. Madrid, 1960.

CORTES; SIRERA; CARRETE; GURRI.

La Serra del Montsec.

Montaña, Bol. C.E.C. 89. Barcelona, 1964.

COSTA, A.C.

Introducción a la flora de Cataluña.

Barcelona, 1877.

CRUSAFONT PAIRÓ, M.

Problèmes actuels de Paléontologie (Evolution des vertébrés)

Colloques internationaux du C.N.R.S. Extrait, nº 163.

Paris, 1966.

GHIBAUDO, G.

Depositi di barra di foce nel paleogene della Valle di Ager (Provincia di Lerida, Spagna).
Estratto da Boll. Soc. Geol. It., 94.pp. 2131-2154.
Roma, 1977.

KRETSCHMER, G.

Vegetationsstudien in katalanischen Vorpyrenäen am Montsec und an der Sierra de Boumort.
Botanischen Centralblatt, 45, 2, 3: 398-494. Dresden.

LACASA RUIZ, A.

Estudio del yacimiento Portlandiense del Montsech de Rúbies. Inèdit. Lleida, 1975.

LACASA RUIZ, A.

La facies Purbeck en el Montsech de Lérida.
Ibérica nº 172. Barcelona, 1976.

LAPRAZ, G.

Contribution à l'étude de la flore de Catalogne.
Coll. Bot. III, 3: 385-394; IV, 1: 41-52; IV, 3: 343-349.
Barcelona, 1953-55.

LLOMPART I DIAZ, Carme

Aportaciones al conocimiento de la paleogeografía y paleoecología de los niveles fosilíferos del Santonianse del Montsec (prov. de Lleida).
Estudios Geológicos, 35. pp. 311-318. Madrid, 1979.

LLOMPART I DIAZ, Carme

Paleoecología de la fauna de moluscos Ilerdienses en un sector de la Vall d'Ager (prov. Lleida).
Publicacions de geologia, nº 7 Universitat Autònoma.
Barcelona, 1977.

LLOMPART, Carme; KRAUSS, S.

Restos de moluscos y dinosaurios en formaciones estromatolíticas garumnienses al S. del Montsec (prov. de Lérida).
Bol. Geol. y Min. T. XCIII-V. pp. 371-378. Madrid, 1982.

LLOMPART I DIAZ, Carme

Yacimiento de huellas de pisadas de Reptil en el Cretácico superior prepirenaico.
Universitat Autònoma. Barcelona, 1979.

MALUQUER DE MOTES, J.

El poblament antic a la comarca de la Noguera. Publicacions del Museu-Arxiu-1. Artesa de Segre, 1981.
Les Excavacions Arqueològiques a Catalunya en els darrers anys. Departament de Cultura, Servei d'Arqueologia, Generalitat de Catalunya. Barcelona, 1982.

MALUQUER, J.

"Els ocells de les terres catalanes".
Ed. Barcino. 3ª Edició. Barcelona, 1981.

MASACHS ALAVEDRA, Valentín.

El règim dels rius peninsulars.
E.S.I.C. Barcelona, 1948.

MUTTI, E; OBRADOR, A; ROSELL, J.

Sedimenti deltizii e di piana di marea nel Paleogene della Valle di Ager (provincia di Lerida, Spagna).
Estratto da Boll. Soc. Geol. It., 92, pp. 517-528.
Roma, 1973.

MUTTI, E; OBRADOR, A; ROSELL, J; GHIBAUDO, G.

Los sedimentos litorales y deltaicos del Paleógeno del Valle de Ager. Guia de les excursions. VII Congrès del Grup Espanyol de Sedimentologia, pp.4-22. Bellaterra-Tremp, 1974.

PEYBERNES, Bernard

Le Jurassique et le Crétacé inférieur des Pyrénées franco-espagnoles, entre La Garonne et la Méditerranée.

Université Paul-Sabatier. Toulouse, 1976.

POCOVÍ JUAN, A.

Estudio geológico de las Sierras Marginales Catalanas (Prepirineo de Lérida).

Act. Geol. Hisp. T. XIII, nº 3. pp. 73-79. Madrid, 1978.

SENNEN, Fr.

Flore de Catalogne. Additions et commentaires.

Treb. Inst. Cat. Hist. Nat., 3: 55-266. Barcelona, 1917.

SOLE SABARÍS, Lluís; i col.lab.

Geografia de Catalunya. Aedos, Barcelona, 1958-1974.3 vols.

SUNYER, E.

Un nuevo yacimiento musteriense en Cataluña. A "Géologie des Pays Catalans". Barcelona, 1973.

SUNYER, E.

Primeras precisiones sobre la industria lítica del Segre. A "Géologie des Pays Catalans". Barcelona, 1973.

DE LA VEGA, J.

Documents arqueològics de la romanització del Pre-pirineu d'Osca i Lleida. Al "2 Col.loqui de Puigcerdà", 1976.pàgs.11.

VIDAL I CARRERAS, LL.M.

Sobre la presencia del tramo Kimmeridgense en el Montsech y hallazgo de un batracio en sus hiladas.

Mem. Real Ac. Cienc. Artes Barcelona. Vol. IV.nº18.

Barcelona, 1902.

VIDAL I CARRERAS, LL.M.

Nota geológica y Paleontológica sobre el Jurasico Superior de la provincia de Lérida.

Bol. Inst. Geol. Min. de España. T. XVI. Madrid, 1915.

VIDAL I CARRERAS, LL.M.

Geología del Montsech.

Junta de Ciències Naturals de Barcelona. Barcelona, 1917.

VIDAL CARRERAS, LL.M.

Geología de la provincia de Lérida. Region Central.

Bol. Com. Mapa Geol. de España. Madrid, 1875.

VIGO, J.

Notes sobre la flora dels Pirineus Catalans.

But.Inst.Cat. Hist.Nat., 38 (Sec.Bot.I): 43-60.

Barcelona, 1974.

VILA, Marc-Aureli

Els municipis de Catalunya.

Servei central de publicacions de la Generalitat de Catalunya. Barcelona, 1982.

CAPÍTOL - II

ELS ANTECEDENTS

I - El període pre-romà

Tot aquest perímetre que encardina la serralada del Montsec, per les seves pròpies condicions climàtiques -afavoridores de l'existència humana-, acullí en els seus declius assolellats, ja d'antuvi, assentaments humans que de ben segur haurien de constituir-se en el substrate a partir del qual es desenvoluparia l'activitat humana i, afesomiadora, el tipus propi de vida de la contrada. Els intents de recerca d'aquest poblament, dins la prehistòria, ens submergeix en el capítol més fosc de la seva història; mancats encara d'unes fonts suficients arqueològiques, car són escassos els jaciments descoberts i estudiats -documentalment, fins al segle XI no apareixeran fonts escrites certes-.

Històricament, els estudiosos de l'antiguitat inclouen la zona del Montsec -fins al cim de la carena del Montsec d'Ares- en l'àmbit ilerget, mentre la zona del Pallars sembla que estigué ocupada pels ceretans(1) -dins el període de dominació ibèrica; això almenys a partir del s. III a.C., quan les fonts romanes comencen a oferir-ne notícies(2)-. Amb anterioritat, almenys des del neolític, hem de fer esment d'un poblament establert específicament en coves, abrics o baumes, que amb l'afegiment d'alguns murats en pedra seca permetien la protecció pròpia i dels ramats. Un poblament especialment interessant i nombrós en les riberes dels tres grans rius -el Ribagorçana, Noguera Pallaresa i Segre-, que recorren la contrada, dedicat en gran part a la recol·lecció i a la ramaderia en els primers estadis de la civilització, juntament amb la caça. El Montsec és una zona especialment rica en coves, barranques i fonts disseminades, que afavoririen, com deiem, els assentaments, puix el seu relleu accidentat permetria alhora la protecció i guariment; també seria un terreny especialment apte per a la ^aramaderia del bestiar menut -cabres i ovelles-. Seria interessant l'estudi antropològic del que encara perviu d'aquest sistema de vida que ha perviscut fins als nostres dies, en part. Cal fer un estudi, abans de la seva desaparició, sense tardança de les típiques cabanes

de pator^s dels Montsecs -com se les anomena-, amb el corral de bestiar i la vivenda sovint adossats als abrics o balmes -moltes d'elles segurs habitacles d'antiga tradició, que la memòria de la gent les recorda habitades fins gairebé aquest segle, temporal o permanentment-, dels camins de bast o ferradura, de les carreres i cabaneres -les primeres eren els caminals de bestiar que creuaven i servien per recorre el terme amb els ramats, mentre les cabaneres, amb les quals es comunicaven, eren ja els camins també pels ramats de caràcter intercomarcal- etc... Tota una història muda, definida pels testimonis de la petjada humana al llarg de tants anys.

Pel que fa al Neolític, interessa destacar els nombrosos exemples de pintures esquemàtiques d'abric -del tipus llevanti-, que situen el Montsec com un dels seus centres més septentrionals (3). La cova del Parco d'Alòs es considerada com un dels jaciments neolítics més primitius de Catalunya(4). El seu estudi, juntament amb altres demostren ja uns primers coneixements agrícoles -encara molt rudimentaris-, la dedicació a la ramaderia i la primera fabricació de ceràmica manual decorada amb impresions digitals, de punxó o espàtula. La cova del Tabac(Camarasà), la del Foric i Toralla(Alòs mostren testimonis del què venim dient.

En època del bronze, el tipus de vida varia poc; el canvi solament s'adverteix per la penetració d'objectes d'aquest material, com els descoberts a la cova Colomera(al pas de Mont-Rebei), la cova Negra (propera a l'esmentada) o la dels Murisecs(Cellers) (5).

Entorn a l'any mil se situa l'arribada dels pobles del ferro a Catalunya, amb una cultura incipient encara en els primers estadi, els quals es barregen amb els pobladors anteriors sense desplaçar-los. Primerament ens referim als celtes hallstàtics o dels camps d'urnes. En coves d'habitable persistent, com la cova de Joan d'Os(Tartareu) s'han descobert restes demostratives de la seva presència, com també a la cova Colomina (Gerp), la cova Negra de Tragó o la cova de l'aigua d'Os. En dits jaciments, juntament amb les eines de bronze n^{hi} apareixen de ferro; també prop

d'Agulló, a la Vall d'Ager, tenim notícies d'una necròpoli d'urnes, propera a l'actual ermita de St. Pere Màrtir, on hi han aparegut també vestigis de tombes medievals -tot un indret que mostra vestigis d'una pervivència d'hàbitats-(6).

La cultura ibèrica es desenvolupà entorn als segles VI-V a. C.; sorgí sobtadament al sud de la regió de l'Ebre i aviat adquirí unes característiques pròpies(7). Durant molt de temps se l'associà a algun poble pervingut de fora de la península; avui això es rebutja totalment, considerant-se el fenomen ibèric, més com un fet cultural, que ètnic. De fet, es tractaria de la primera cultura típicament hispànica i mediterrània, formada en base a les aportacions orientals d'arrel llatina(8). No ens detindrem en descriure els trets d'aquesta cultura que assolí un ple desenvolupament, fins i tot amb una escriptura pròpia i un sistema monetari. Es gràcies a la moneda, precisament, que podem ^{situar en} l'àrea de la cultura ilergeta, la qual s'expandí, com hem avançat, fins a la carena del Montsec(9). Tenim notícies també, encara no verificades, de l'existència d'algun poblat ibèric; gairebé amb tota seguretat existent^{un} en l'indret de Cogul -això pel que fa a la Vall d'Ager- i no descartem que la pròpia vila d'Ager sigui d'origen ibèric(10). A Camarasa -Monteró-, Artesa de Segre -Antona- i un llarg etc., aquesta presència està totalment comprovada.

II - L'època de dominació romana

Hi ha suficients restes arqueològiques i de toponímia per a fonamentar l'existència d'una important romanització de la contrada, especialment a la zona de la Vall d'Ager, que és la que aquí veurem amb més deteniment.

Actualment s'accepta gairebé unànimement, que el topònim Ager és d'origen romà; un dels autors que més ho defensà, fou Puig i Cadafalch(11). Per ell, el topònim s'avé a l'existència d'una torre defensiva o castellum d'un gran latifundi baix romà. Nosaltres hem pensat fins i tot, si no es tractaria d'un petit municipi, semblant als existents per Isona(l'Aeso , romana) o Guissona(Ieso). Pensem

per argumentar-ho en la famosa calçada, que unia la vila amb Lleida, la qual manca encara d'un bon estudi, reutilitzada fins que es feu l'actual carretera L-904, segurament del període Baix Romà (12) i altres elements, com el famós sacòfag també tardo-romà, així com troballes de moneda....

Al costat del topònim Ager, dins la vall, podem afegir-hi encara, amb clara tradició romana, els de St. Llorens d'Ares -les nombroses troballes de ceràmica campaniana en recents prospeccions de la zona^{d'} ubicació encara ho reforcen-, Corsà, Millà, Agulló, la Règola i Santalinya -llogarets que descrivim en el volum III-, tots els quals ens fan pensar en petites explotacions agrícoles o ramaderes.

A través de la documentació medieval, nosaltres hem detectat almenys la persistència de dues d'aquestes explotacions; una és la de Vilamajor -veínat del municipi d'Ager també-, a més de la clara referència del propi topònim, s'ens documenta tot seguit després d'ésser arrabatat del poder sarraí, com alou -en una donació a St. Pere d'Ager(13); també arqueològicament, malgrat certes transformacions, ofereix una divisió agrària de bancals, que s'avé més als tipus de divisió romana, que a la que serà usual en època medieval; es tracta d'una de les zones més riques del municipi, que no arribarà mai a constituir-se en vilatge, ans es fragmentarà en masos, en la forma que ha arribat fins als nostres dies -actualment tendeix a concentrar-se la població que resta-. L'altre exemple és també una de les zones més riques del municipi i la seva persistència l'hem coneguda també a través de la documentació. En l'acta de dotació de l'abadia d'Ager del 1048, atorgada per Arnau Mir de Tost(14), al fer-se donació, entre altres béns, de la capella de Sta. M^a del Pla, s'hi afegí un gran alou, que ve a coincidir amb el pla proper, que forma actualment la partida del Corb, adjacent a la vila d'Ager, que per les afrontacions que es donen clarament traeix l'existència d'un antic domini, que incloïa segurament Sta. Coloma -jaciment arqueològic que ha estat objecte ja de dues excavacions arqueològiques, de clara tradició tardo-romana-

Com Vilamajor, la zona es caracteritza per la presència de grans camps que s'adiuen al tipus de repartiment parcel·lari romà. També St. Llorens d'Ares sembla haver estat una explotació romana, segurament de caràcter ramader -l'alçada i la riquesa de pasturatges sembla confirmar-ho, car encara ho és avui-; podriem afegir-hi encara la Pardina -mas que ocupa el centre d'una vallada- o el de La Règola. El Dr. Font i Rius(16) proposà fa temps per a la vila de la Règola l'existència d'una gran explotació agrària d'època romana, que hauria inclòs tots els conreus de l'entorn de la vila d'Ager, advertint en aquest sentit -com persistència- la persistència en-cara al s. XII d'un tipus de relació entre el "dominus" -el vescomte- i els pagerols de la contrada, semblant a la de la Baixa Romanitat del colonatge(17). Fins i tot la dedicació, a la seva església, de St. Julià, sembla fer referència a la presència d'un monestir visigot; de fet es tracta sense cap mena de dubte d'una vella dedicació.

També la toponímia orogràfica ofereix alguns exemples testimonials de romanització, com els de Montsec, Ares, la Pertusa -en el pas més extrem de la Vall, prop el congost de Mont-Rebei-, el portell de Claramunt, Colobor, Coll d'Agulló -documentat des del s.XI- i fins el d'Abella Cega, que s'ens documenta ja al s. XI(18), en els anys 1044-1046, en els límits o afrontacions que es donen que es donen del castell de St. Llorens d'Ares, situant a orient de dit castell "Abelia Cega qui dicunt Clarmon" -clarament es veu el canvi de l'antic topònim pel medieval de Claramunt-, que sembla ser que és d'origen etrusc llatí(19).

Si és rica la toponímia com testimonial de la romanització, també poden besllumbrar-se testimonis jurídics i polític-administratius. Sobre el primer, ja hem esmentat els vestigis de l'antic règim de colonatge, quant al segon, el més significatiu, al nostre entendre, són les afrontacions que ens apareixen des d'un primer moment del terme del castell d'Ager, coincidint amb els propis límits naturals de la Vall, que fan pensar si es correspondrien amb l'antiga divisió romana de la zona, que hauria pogut constituir, com apuntàvem abans un petit municipi rural(20).

Com deiem, l'existència d'una peça d'importació, com és el sarcòfag tardo-romà, la presència d'un vial d'una certa importància, que unia Ager amb Lleida, i l'aparició igualment de troballes de moneda romana (21), reforcen la nostra hipòtesi. De forma semblant com les restes de recinte antic del castell, que Puig i Cadafalch considerà d'època tardo-romana, com vestigis subsistents d'un "castellum"(22). Recinte del qual es conserva una torre de flanqueig i panys de mur suficients per estudiar l'aparell -"opus quadratum" recubrint un "opus emplectum" o cos de reble-, que per alguns autors s'ha volgut considerar millor d'època califal, cosa que nosaltres no compartim. De Baixa romanitat, com la resta d'elements descrits, Puig i Cadafalch comparà el recinte amb les muralles de la mateixa època de Barcelona, Tarragona o Empúries. Finalment ens cal fer esment encara de la necròpoli de Sta. Coloma, que ja hem citat, on aparegueren fragments nombrosos reaprofitats de tegulae romana, un jaciment que se situaria com persistència, a les afores del nucli de població, dels antics cementiris romans; no sabem si hi hauria alguna relació amb el petit domini o vil·la que hem situat en les seves afrontacions, en tot cas la dedicació de Sta. Coloma ens parla ja d'una vella dedicació.

III - De l'època paleocristiana a la dominació islàmica

Cap referència històrica certa coneixem d'aquest període. Segons el Sr. Lladonosa, s'incloïa la zona, en aquesta època, dins els límits propis del bisbat de Lleida(23). La seva hipòtesi, per afirmar-ho, és basa en la coneguda i polèmica "Hitació" de Wamba -un còdex apòcrif-, on es llegeix que el bisbat s'estenia de "Ilerda teneat de Nasona usque fontem salam, de lora usque matam", identificant dit autor Nasona per Aeso -el límit tradicional de l'antiga Ilergècia-; Fontem Salam per Fonç -tocant al Cinca-; Lora per Llorac -als límits de la Segarra-; i finalment Mata per Almatret -ja prop de l'Ebre-; atenint-se a aquests límits, Lladonosa no dubta en incloure la Vall d'Ager dins el territori del bisbat de Lleida. La cosa, però, no sembla ésser tan clara. D'haver estat així, a

l'esdevenir zona de frontera la vall d'Ager -com veurem-, se n'hauria perdut el record, puix a partir de la seva conquesta de domini sarraf al s. XI es començà a considerar territori segregat del bisbat d'Urgell. En tot cas, en cap dels casos no queda resolt el problema, puix per part dels dos bisbats hi haurà intents d'incorporar el territori "vere nullius" del seu monestir al llarg dels períodes posteriors; els més reiterats, els del bisbat d'Urgell, que mirarà d'imposar-se per tots els medis jurisdiccionalment sobre l'església exempta d'Ager. Del que no queda dubte és del caràcter fronterís que adquirí la zona, a l'esdevenir terra de ningú, el qual possibilità la creació, per part d'Arnau Mir de Tost d'unes estructures político-administratives i naturalment religioses pròpies, en un moment que el feudalisme creixent i la crisi del poder comtal ho permeté.

En relació amb la implantació del cristianisme, s'estudia el desenvolupament de les basíliques i de les necròpolis paleocristianes, que seguint el costum romà, com hem dit més amunt, se situaven a les afores dels cascs urbans(24). En el cas concret de Sta. Coloma, que comentàvem abans, la tradició paleocristiana hi és ben palesa, tant en les sepultures de caixa de pedra i altres tipus d'enterrament, com en els fonaments subsistents de la capella, que hem convingut en datar entorn al s. VII o VIII. Sense cap mena de dubte, es tracta de la primera necròpoli de la vila d'Ager, l'ús de la qual es perllongà fins ben entrat el s. XI(25).

S'ha possibilitat també, l'existència a Ager d'un centre monacal de tradició visigòtica, que avui per avui és difícil de poder determinar amb una certesa absoluta(26). Com altres autors anteriors, el Dr. Riu(27)¹ veié una tradició monacal en la intitولació que rep la cripta de Sta. Maria la Vella, actualment, tot suposant que la nova titularitat de St. Pere hauria pogut substituir l'anterior de Sta. Maria. Com veurem més endavant, per nosaltres, el fet d'aparéixer una triple titularitat als inicis, típica, del temple, sota les advocacions de Sta. Maria, St. Pere i St. Miquel, ens ha fet suposar, veure-hi també, una tradició anterior.

També la dedicació a St. Vicenç del temple parroquial -St. Vicenç màrtir- sembla respondre a una tradició anterior de possible època visigoda⁽²⁷⁾.

Amb anterioritat al s. XI, nosaltres estem convençuts que el poblament de la vila responia a una major dispersió que actualment -respecte a l'estructura que es consolidà després del s. XI-; pensem en un nucli primitiu, coincident amb el lloc d'ubicació castral -els orígens del qual podria haver estat pre-romà, car les troballes de moneda ibèrica s'han fet per dita zona- i en uns nuclis posteriors, que es desenvoluparien als peus del turó del dit assentament castral, configurant petites parròquies, com la de St. Martí, St. Joan o la de St. Vicenç, aquesta darrera aglutinadora del que serà la vila medieval, mentre les dues restants esdevindran parròquies dels dos arrabals que es configuraran fora muralles; fins i tot podria haver-se aglutinat població prop de Sta. Coloma, malgrat no ho creiem massa possible, car tradicionalment i des del segle XI, les tres esglésies esmentades apareixeran sempre com parroquials de barris -tradició que es mantindrà fins al s. XIX i encara ara en el record col·lectiu-. Sobre St. Joan Extramurs -a l'arrabal del Pedro- coneixem almenys dos ubicacions distintes -no llunyanes l'una de l'altra-, la primitiva amb certesa anterior al s. XI pels capitells conservats, de forma piramidal truncada invertida, sense collarí i amb l'àbac incorporat i fragments dels fusts monolítics -fou descoberta fa uns anys al desmuntar-se un bancal per fer la fonamentació d'una casa-, que deuen datar-se dins del s. X tot més; la segona uns cent metres distant i ja en estil romànic -funcionà fins al segle passat i ara es conserven encara vestigis; possiblement es feu de nou a l'arrufinar-se l'anterior en els estralls i destrucció que es produí al conquerir-se la vila del poder sarraf⁽²⁷⁾. Quant a la de St. Martí, ara totalment desapareguda -caldría fer excavacions, puix es coneix per tradició el lloc de la seva ubicació-, ens copça l'atenció el fet de trobar-se bastant allunyada de l'actual arrabal de St. Martí, com si respongués a un nucli independent totalment de la vila. L'esglé-

sia es esmentada també ben aviat, ja al s. XI, i curiosament s'hi llegeixen varios testaments sacramentals; hem pensat si això es deuria a un cert prestigi o a un costum, del que no dubtem és de l'existència d'una parròquia primitiva, com expressàvem(28). Certament els rasgues mossaràbics són difícils de detectar a través de la documentació; sembla que a través de l'onomàstica, en els primers documents apareixen cognoms que sense cap mena de dubte hom pot considerar típicament mossàrabs(29). Un darrer aspecte que podria també palesar una certa tradició, no amb tanta certesa, ens conduiria a l'estudi de música medieval subsistent, com la del gradual conservat del s. XII, on s'hi palesa una forta tradició anterior(30). Això, conjuntament amb la triple dedicació del temple primitiu monasterial, certament ens parla d'una tradició perllongada.

IV - La dominació islàmica. La frontera sarraïna al Montsec

Si pels períodes anteriors no posseïm res o gairebé res documentat històricament, pel període de dominació musulmana l'interrogant és encara més profund. Així i tot, farem un repàs històric de la seva estada a la nostra terra -molt per sobre-.

Atenint-nos a les aportacions del Sr. Lladonosa(31), fins al 716-719 no es produí la dominació musulmana efectiva de les nostres contrades per un tal Fortunyo de nissaga aragonesa, el qual conquerirà tota la zona de la Depressió Central. Fou, de fet, el primer membre de la dinastia dels Banū Qasī. Ens informa Lévi-Provençal (32), que es tractaria del fill d'un "comes" convertit a l'Islam, que Lladonosa identifica amb el comte visigot Casius(33). Sembla que es tractà d'una dominació pacífica, sense una resistència destacada per part del sector cristià(34). La dinastia dels Banū Qasī perduraria fins època califal. Sembla que ja en època del fill de Fortunyo -Musa Ibn Fortunyo Qasī- es creà la frontera Superior. Tot el període^{de} del regiment d'aquesta dinastia, es caracteritzà per un seguit de lluites rivals, de caràcter local, entre les nobles famílies renegades, en relació amb les quals se situa la famosa expedició de Carlemany i la posterior del seu fill Lluís(778 i 801)

Sabem per exemple, en relació a dites campanyes, que en la de Lluís el pietós fou destruïda Lleida -segurament amb l'ajut de la pròpia població cristiana del país sotmesa al domini alarb(35). Es tractà d'unes campanyes adreçades fonamentalment a la creació de la famosa Marca Hispànica, que donaria lloc o possibilitaria la naixença dels primers comtats catalans. Establiment de fronteres que suposarà la constitució d'unes zones de terreny buides -les anomenades terres de ningú-, de dominació imprecisa per ambdues forces -l'islàmica i la cristiana-, acantonades en llurs límits.

Des d'aquest procés i moment històric, tota vegada que la posició dels cristians es veuria enfortida, s'endegà una gradual ocupació de dits territoris per part cristiana, a través del sistema d'aprisió definit per P. Bonnassie (36), que suposaria un primer estadi de gradual colonització.

Tant les forces cristianes, com les àrabs, ens permeten conèixer o endevinar un constant de ràtzies adreçades a la destrucció, el botí, que normalment es duïen a terme durant la primavera i que eren una de les causes principals en convertir en insegures i perilloses les zones de frontera. Aquest seria també un dels motius principals perquè els cristians que s'hi anaven establint progressivament -dins un procés perllongat fins la primera meitat del s. XI- cerquessin els llocs més estratègics i fàcilment defensibles per emplaçar llurs habitatges, l'origen de molts dels quals deixa endevinar encara sovint la toponímia dels indrets on es produí el fenomen amb més intensitat, molts d'ells aplegats per En Bonnassie(37). Per exemple, en la zona del Montsec -mai dominada permanentment pels alarbs- ens apareixen topònims tan evidents com el d'Espluga de Miralles -cova constituïda en part artificialment aprofitant el tall d'un penyal, sobre el qual s'hi aixecaria el castell de la Roca o de St. Llorens d'Ares-, castell de Pedra -proper a aquest, se situava en un enclau rocós prominent-, Espluga de Portaclusa, Espluga de Fet, Serra Guriola -indicant la presència al seu cim de vestigis de una guardiola-, Guàrdia -al Pallars- etc.....

Des del s. IX, doncs, s'assisteix a aquest procés, que conduiria a una creixent militarització de la societat per ambdues bandes. Pel costat cristià veurem tot un desenvolupament de torres i castells, que segurament rebria un increment i perfeccionament major en el sector islàmic, puix tenim documentada la fortificació de nuclis importants com Balaguer, Lleida, Montsó; sembla que hi havia la voluntat de crear grans nuclis forts que servissin per encardinar la custòdia de les fronteres, enfront dels atacs cristians, que en casos com Balaguer serviren per l'aquarterament de tropes. Els emirs eren, per altra banda, incapaços de mantenir tropes suficients al llarg de la frontera, motiu pel qual es veien obligats a col·locar-hi governadors, que degut a les grans concessions que devien fer-los, esdevenien gairebé independents; podem dir que el seu sotmetiment depenia de la fermesa del poder dels emirs. Sovint les revoltes o rebel·lies contra els emirs s'organitzaven per governadors, que fins i tot arribaven a aliar-se amb sectors cristians, els mateixos que en altres ocasions assetjaven(38).

El castell de Balaguer fou fortificat pel darrer membre de la dinastia dels Banū Qasī l'any 897(39). Ho sabem mercès a la crònica de l'emir Muaiyade 'Abd Allāh, escrita per Abu Marwan Ibn Hayyan, on es narra com Lubb -Llop-, senyor de la Marca Superior, atacà el castell d'Aura -al comtat de Barcelona-, enfrontant-se a l'exèrcit de Guifré el Pilós, al qual dispersà, donant mort al comte d'una llançada; sembla que al seu retorn inicià la construcció de la Çuda de Balaguer -"Balaqī"-, diu en la zona marginal de Lleida(40). El mateix Lubb, sembla que fou, qui uns anys abans fortificà també el castell de Montsó(41); el castell de Lleida -la Çuda- s'havia començat a refer, conjuntament amb la muralla de la ciutat, uns anys abans, per l'oncle avi d'aquest, Ismā'il(42). El senyor Lladonosa situa entorn al 882 les obres de reconstrucció, mentre en Petit les avança al 883-884(43). Opina el sr. Lladonosa que l'acció de Guifré el Pilós, en la qual sucumbí, fou motivada en part per la fortificació de la Frontera Superior, en un moment que les contrades del Bages, Cardona i V'c, s'havien repoblat i,

per tant, dita fortificació suposava un perill pels cristians. Contemporani i vencedor de Lubb fou el cabdill de la nissaga dels Amrís Atawil, el qual es convertí en heroi vencedor des d'Ozca fins a Barbastre i des del Cinca fins a terres cristianes dels comtats de Pallars, Ribagorça, Urgell i Barcelona, per un cert temps. Sembla que destruí novament Lleida l'any 908, així com la Seu de Roda d'Isàbena (909-911) i Gualter. Sembla que sucumbí, juntament amb el seu fill, lluitant contra Guifré II de Barcelona. Desaparegut Atawil, Lubb asseguirà novament la frontera, tornant a fortificar els castells de Montsó, Balaguer -"Balagay"-, Montmagastre -"Mamaqasra"-, Lleida, Barbastre, Calasanç i "Ayira" o "Ayerá". Això succeïa l'any 922, segons ens narra la crònica d'Ahmad Ibn-Umar Ibn-Anas Al-Udrí, quan Ibn Lubb era admés entrar a la ciutat de Lleida(44). En un fragment anterior de la crònica, es narra també com Amrís Muhammad d'Ozca, l'any 919 sortí amb un exèrcit compost majorment de lleidatans per anar contra Ibn Lubb, que es trobava aleshores a la fortalesa d'"Ayira".

Pita Mercé(45) ha identificat aquest topònim d'"Ayira" amb Àger, pel qual suposà que es fortificà en dit període el castell. Així i tot, com exposarem tot seguit, nosaltres seguim pensant que la Vall d'Àger era situada en una zona de frontera buida o sense un domini permanent alarb. En tot cas, d'acceptar-se aquesta identificació, caldria pensar en un enclau de control purament militar i amb un context cristià mossaràbig sense islamitzar. De fet sabem, per altra part, que fins al s. XI no es produí un procés d'islamització important de la població de les nostres contrades, dins l'àmbit de dominació islàmica.

Retornant al fil de la narració, ens assabenta la crònica, que la gestió de govern d'Ibn Lubb no agradà als lleidatans, pel qual l'expulsaren de la ciutat, refugiant-se al Pallars, on morí assassinat als vols del 929. Amb ell finia la dinastia dels Banū Qasī i s'encetava el govern dels tutjities, ja dins del període califal.

Abd Al-Rahmān III, en ocupar el tron, aconseguí establir novament l'autoritat central en tot l'Al-Andalus, a la vegada que restablí

-segurament- la Frontera Superior. Al-Masudi escriurà el 947-948, que la frontera oriental d'Al-Andalus s'estenia des de Tortosa fins al nord de Fraga i Lleida, en els límits de Balaguer, es diu (46). Durant el califat, Balaguer es convertí en una ciutat important, la més allunyada d'Al-Andalus en el sector de la Marca Hispànica.

Sabem que durant l'època del llarg regnat d'aquest califa, Catalunya, que havia establert un pacte vassallàtic amb Còrdova, visqué un període de pau i prosperitat, que li serviren de fita i de primer estadi vers la pròpia consolidació i sobirania.(47)

Per la crònica d'Ibn Hayyān(48) coneixem també el nom d'alguns dels governadors que foren nomenats per la Frontera Superior durant l'esmentat període califal. La crònica abraça del 912 al 947. El 935 es narra el nomenament de Abdarrahmān b. 'Abdallāhb Waddāh per les places de Balaguer i Lleida, el qual governaria fins al mes d'octubre d'aquest mateix any; durant el mes de novembre del 937 es nomenava a Muḥamad b. Hāsīm governador de Saragossa. Sembla que aquest governador fou infidel al califa, car se l'obligà a trencar tota relació amb els cristians des de Barcelona fins a Boltanya, Alava i Pamplona i a enviar incursions als països dels infidels, amb els quals no podria reconciliar-se en cap enclau fronterer, així com a satisfer obligatòriament les pàries corresponents al seu territori. Pel govern de Lleida i "alfoces" fou nomenat Yahyā b. Hāsīm, que a l'octubre del 938 ens apareix també com regent de Balaguer i les places de Llevant.

Es ben conegut, com la pau amb el mon sarraí quedà estroncada arran de les ràtzies tan conegudes de Al-Mansur i el seu fill Al-Mudaffar -o Abd-Almelic-, que suposaren, endemés, les darreres grans accions de força dels alarbs contra els cristians. A la seva mort s'endegaria la descomposició del califat, temps feia en crisi, que culminaria culminaria en la gran revolució anticalifal del 1017-1023, degut a la qual irreversiblement es desmembrà la seva unitat política; Al-Andalus esdevindria un mosaic de petits regnes -les taifes-; a la frontera Superior fou substituït elarrer membre dels tutjibies per Sulayman b. Hud, àrab notable que es pro-

clamà rei de Lleida, després del cop d'estat que ell mateix provocà, apoderant-se segurament tot seguit de Saragossa, que era la capital de la Frontera Superior(1039). Així i tot, no es mantindria la unitat del seu recent fundat regne, puix el repartí entre els seus fills Yusuf Almudaffar, a qui li pertocà el regne de Lleida, i Abu Yafar, que heretà el regne de Saragossa.

Dins el regne de Lleida hi estaria compresa la ciutat de Balaguer que seguí mantenint el seu apogeu durant aquest nou període. Tot de bon punt, ambdós germans endegaren un seguit de rivalitats entre ells, a l'esdevenir sobirans dels nous regnes, que foren causa del seu debilitament i alhora el motiu principal del pacte establert entre Yusuf i el comte Ramon Berenguer I de Barcelona l'any 1051, pel qual el reietó de Lleida li cedia al comte els castells de Camarasa i Cubells(48)².

La Vall d'Ager, pel que es despren de la documentació, estava inclosa en aquest moment dins els dominis de l'esmentat regne de Lleida; quan es produí la primera expugnació del seu castell l'any 1034 per Ermengol II i Arnau Mir de Tost -s'ens descriu fortíssim i el millor dels conquerits-, encara no s'havia produït la divisió rival d'ambdós regnes, ni era encara Saragossa sota el domini de Sulayman. La seva conquesta potser cal relacionar-la amb aquest estat d'instabilitat produït per l'entronització de la nova dinastia independent dels Hud. De fet, la Vall d'Ager es reconqueriria novament entorn al 1046-1047 per un curt període de temps que no depassaria el 1047, segurament arran de la pujada al poder de Yusuf, que veuria d'eixamplar el seu regne. La segona expugnació del castell d'Ager es creu obra exclusiva d'Arnau Mir de Tost i suposà una forta sotracada pel reietó de Lleida, que uns anys després veiem pactant i àdhuc cedint castells al comte de Barcelona(49). Durant el regnat de Yusuf se situa la construcció del palau de Balaguer, que després esdevindria el famós castell "Formós"; obra que s'ha vist en part com emulació del palau que també feu construir a Saragossa el seu germà -l'Aljaferia-, amb el qual guarda relacions d'estil(50).

Vista de passada la història musulmana, passarem a veure més deta-

lladament la Frontera Superior, dins la qual -almenys per un cert temps- quedà inclosa la Vall d'Ager, puix ens interessa destacar i plantejar, si realment Ager estigué inclòs d'una forma permanent sota dominació sarraïna o bé solament ho estigué des d'un cert moment del s. X o del XI, sense que hom pugui establir amb certa una data concreta.

Ja d'antuvi es plantejà el problema Codera(51), situant una zona no sotmesa pels àrabs permanentment, que abraçava la faixa de terra que s'estenia des d'Alquezar -Sobrarb- fins a Ager, tot passant per Roda; hipòtesi que fou rebutada per Abadal(52). Codera considerà la zona d'Ager sotmesa al pagament de certs tributs, com els havia satisfet Roda en temps d'Atawil. Sanahuja⁽⁵³⁾, com Abadal, dissentirà de Codera, pel fet de no aparèixer les esglésies d'Ager en l'Acta de Consagració de la Seu d'Urgell, pel qual suposarà que la dominació islàmica durava de temps; en canvi, sí que considera no sotmesa la Conca de Tremp, basant-se en dos documents del 951 i 971 respectivament, on consta la colonització de Toló i Llordà(54) i es parla de la destrucció per Atawil de l'església d'Isona.

Miret i Sans(55) situà la dominació de la Vall d'Ager entorn a mitjan del s. IX. D'altra banda, l'opinió d'Abadal i Sanahuja seria recollida per en Ramon Chesé(56); a través dels successius documents de dotació de la canònica d'Ager per Arnau Mir de Tost, aquest autor cerca sobretot demostrar la llarga permanència islàmica a la Vall, malgrat s'adoni que la cosa no és tan clara, car adverteix a través de l'acta de dotació del 1046, que no tot el conquerit per Arnau Mir de Tost havia estat arrabassat als àrabs, basant-se en l'afirmació expressada en el document, que moltes de les donacions "nobis advenit hec omnia de Donum Dei sive de aprisione aut de cùmque voces"; aprisions que li fan reflexionar i considerar la zona com de fricció, de frontera.

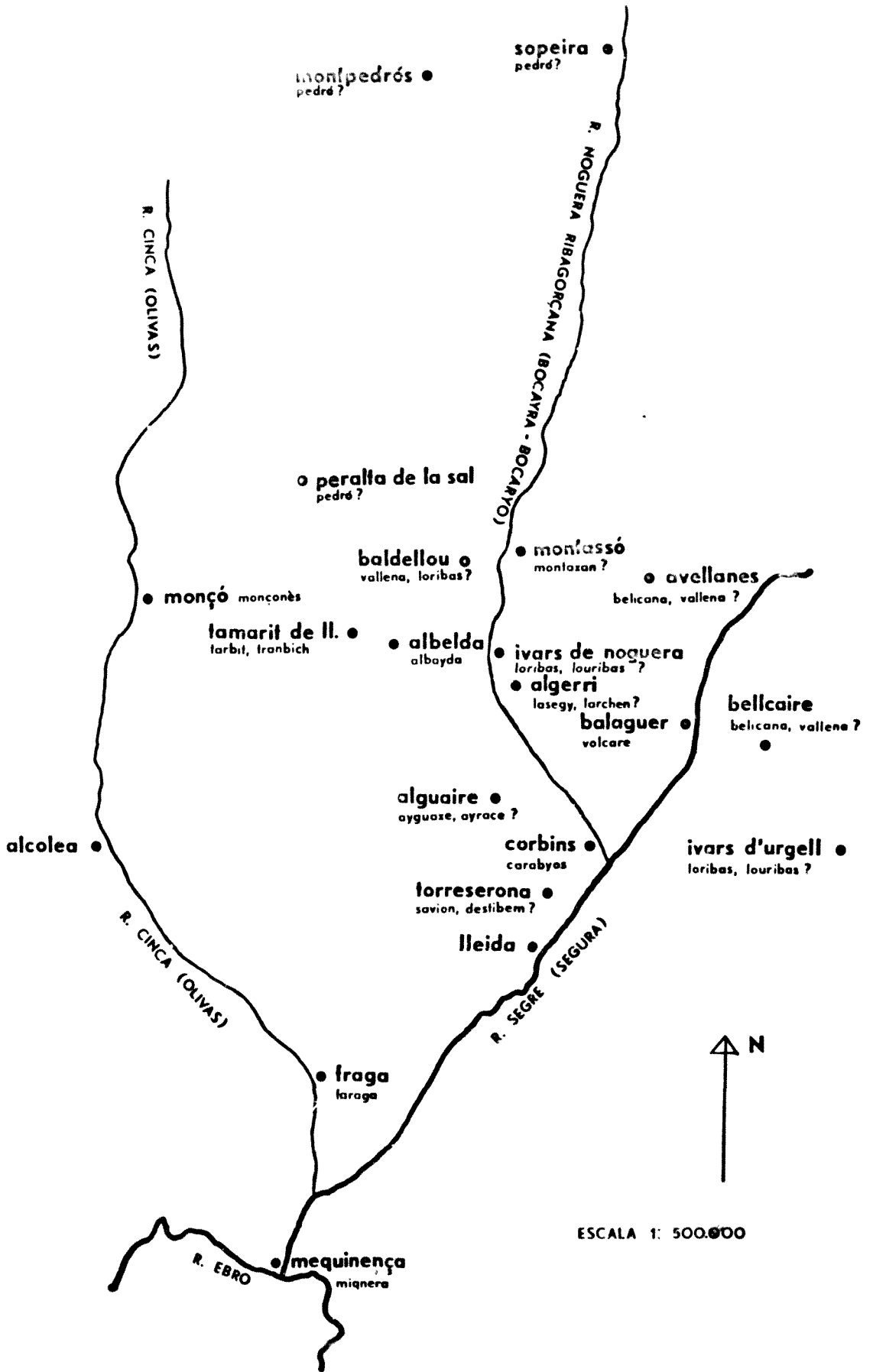
De fet, són nombrosos els documents de la primera època fent referència a aprisions. Per exemple, del 1038 posem una confirmació de certs alous per part d'Arnau Mir de Tost i la seva muller Arsendis a favor d'Ollemar i Xeno, els quals afirmen ben clarament

que els pervingueren dels seus pares "sive de aprisione"(57). Els mateixos -Arnau i Arsendis- concedien carta franquícia a Exabel i Garoca l'any 1042 sobre llurs béns a la vall d'Àger, que afirmaven posseir "de parentorum vel comparacione sive de aprisione"(58). El 31 de desembre del 1043 feien confirmació també a Gekal Bonesi ne de l'Espluga de Portaclusa, la qual afirmen posseir "per aprisione"(59). En la venda del castell de St. Llorens de la Roca o d'Ares efectuada per Ramon IV de Pallars Jussà i la seva muller Ermessendis el 1046 a favor d'Arnau Mir de Tost i Ermessendis -de la meitat-, expressen ben clarament aquests que ho posseien "per aprisione"(60). El 19 d'abril de 1048 Seniofred i Honorada feien certes donacions a l'abadia d'Àger, tot afirmant que els posseien "per comparacione vel per aprisione vel per genitores"(61); i encara el 1063 Keno, juntament amb la seva muller Xeno i el seu fill Joan venien un molí a l'Ametlla del Montsec "de nostra aprisione" (62) i dos anys abans Enego i Dominica un alou a "Marugano"-a la Vall d'Àger, al terme de la Règola, on existeix encara la partida de Marunyà-, que afirmaven posseir "per emprisione"(63). Creiem que ben clarament es palesa una possessió de terres que es feu pel sistema d'aprisió; per tant, amb anterioritat a la conquesta del castell i quan la zona seria encara terra de frontera buida. La nostra opinió, ho repetim, sobre dit tema, és que la Vall d'Àger, igualment com la Conca de Tremp, foren durant llargs anys zones de frontera, subjectes tot més al pagament de certs tributs, car no pensem que estiguessin deshabitades o desertes totalment, com s'ha volgut reflectir per altres zones a través de les dades que ofereixen alguns documents. Almenys per la Vall d'Àger, l'arqueologia -com hem vist- i inclús la documentació(64) demostren la continuïtat d'un poblament cristià. Així i tot, no es pot dubtar de la dominació efectiva islàmica per un cert temps i de la presència d'un magnífic castell sarraf en el moment de la seva conquesta l'any 1034, el qual s'hauria pogut construir ja en època dels Hud o en el període califal. En aquest sentit, Arnau Mir de Tost és ben clar en la documentació, quan afirma -per exemple-

en la solemne dotació de la Canònica de St. Pere d'Ager del 1060 o en la de 1068, que la feia pels grans beneficis obtinguts de Deu, el qual li donà el triomf "super gentem paganam" i després de molts perills i tribulacions li feu obtenir "castella et munitiones, ex quibus agerense castrum insigne est atque preclarum" (65).

Tot seguit, en relació amb la Frontera Superior, veurem d'exposar molt breument les recerques efectuades per En Ramon Petit(66), per tal com ens serveixen per a donar suport a tot quant estem sostenint. Ramon Petit, en el seu treball, mira de delimitar la Frontera Superior, en base a les fonts àrabs existents, bàsicament la crònica d'Ahmad N. Muhammad B. Mūsā Al-Rāzī "Història dels Emirs d'Al-Andalus". Al-Razī visqué al s. X(887-955) i la seva obra possiblement inspiraria la Historia General de España d'Alfons X el savi(67). Aquesta crònica consta d'una descripció topogràfica d'Espanya, de la forma com la posseïren els àrabs, amb els límits d'Al-Andalus al s. X, i una segona part específicament històrica (68). La tasca d'En Petit s'encaminà a reconstruir la part geogràfica de dita crònica, pel que fa a la zona de Lleida, prenent com punt de partida i mètode les cites dels geògrafs i historiadors àrabs posteriors a Al-Razī. Una tasca que ja s'havia proposat Lévi-Provençal realitzar per a tota Espanya i que la seva mort no li permeté concloure(69). Les fonts bàsiques per a l'estudi dels manuscrits les extreu de les obres de Goyangos(70) i Lindley Cintra (71). Goyangos dóna solament la notícia dels manuscrits traduïts en castellà existents sobre la crònica; Lindley Cintra hi afegeix les traduccions portugueses. Petit emprà dites traduccions de forma comparativa en relació als texts àrabs al·ludits de geògrafs i historiadors àrabs. Al llarg del treball va delimitant l'esmentada frontera, enumerant les fortaleses i castells que apareixen ressenyats en dites cròniques, sorgides en la seva major part de l'obra esmentada d'Al-Razī.

A la vista del plànol que ens ofereix i que afegim al nostre treball, amb la interpretació toponímica que en fa, clarament es veu com la Frontera Superior es fixava a l'alçada de les Avellanès i

FRONTERA ÀRAB, S. X
(SEGONS PLANELL R. PETIT)

i Montessor durant els segles IX-X, sense que ens aparegui l'"Ayira" que Pita Mercé interpretà com Àger; castell que, si hagués tingut importància suficient -que sembla sí posseï en el primer quart del s. XI-, segurament hauria constatat en les cròniques esmentades, fonamentalment en la d'Al-Razī. Es clar, ens movem en un món de pures hipòtesis, sense que hom pugui afirmar amb certesa res. Tampoc consten en dita crònica castells tan importants durant el s. XI, com Tragó, Castelló de Farfanya o Os o Llorens de Montgai. Es construïrien en el moment que es construïa o refeïa també el d'Àger? -segona meitat s. X, primeres dècades del s.XI-. Des de la segona meitat del s. X, cal pensar en una major fortificació de tota l'Alta Noguera, adreçada sobretot a protegir i defensar la puixant ciutat de Balaguer, que seria el centre més reeixit de la zona. Pensem per exemple, com Balaguer hagué d'ésser expugnat a partir de la prèvia conquesta del castell de Gerp, la guàrdia del qual suposà la vida a Ermengol IV; per la banda nord de Balaguer això fou impossible, caient primerament Balaguer que castells com el d'Os o de Llorens i segurament Castelló de Farfanya d'una forma definitiva.

Alguns autors volen veure en les restes més velles del recinte castral d'Àger, testimonis califals(72) -els considerats tradicionalment des de Puig i Cadafalch com romans-, malgrat les diferències claríssimes que mostren en relació a la Çuda de Balaguer o les restes dels recintes dels castells d'Os o Castelló de Farfanya. Un dels grans temes a aclarir, com més endavant plantejarem an una major extensió al referir-nos a l'arquitectura militar, és e de l'arquitectura islàmica en el nostre àmbit. Manca fer un estudi més profund sobre l'arquitectura dels castells i altres fortificacions dels segles X-XI, sobretot des del punt de vista de l'arqueologia, que permeti establir clares diferenciacions entre les restes existents de possible origen islàmic i les propiament cristianes, si és que això és possible, doncs és versemblant pensar en influències, d'un major relleu per part àrab, que posseïen major desenvolupament tècnic i de recursos i àdhuc pensar en la uti-

lització d'alarifs alarbs.

Un dels problemes més aguts amb el qual ens hem trobat, especialment en l'estudi de les torres rodones de guaita i frontera, situades al llarg de tota la zona fronterera, des de la Segarra fins a la Ribagorça, travessant el Pallars Jussà i l'Alta Noguera, i de fet continuant una extensa zona que es perllonga fins al Llobregat, amb unes característiques i tipificació funcional igual o semblant, és el de la seva ubicació, car tradicionalment s'han considerat globalment torres cristianes. No ens detindrem aquí a exposar els nostres arguments i els motius pels quals considerem el model com islàmic, en part basant-nos en dita ubicació, car ho tractarem extensament dins el capítol de l'arquitectura militar. Moltes de les torres, com la dels Masos de Millà -a la Vall d'Ager-, cronològicament semblen respondre a una arquitectura de finals del s. X, quan molts dels llocs d'ubicació de dites torres era clarament encara domini islàmic. Citem l'exemple de Masos de Millà, com el més clar, per tal com presenta un primer nivell més antic de finals del s. X i altre posterior del s. XI; hi podríem incloure encara altres exemples com Comiols, Alòs, Alçamora...(73)

Fins a l'actualitat s'ha marginat culturalment tot el que pertocava al món islàmic i això en certa forma segueix persistent. Tradicionalment s'han posat unes bases i uns paràmetres de la nostra cultura que s'evita trencar. En el cas de l'estudi dels castells no s'ha arribat encara a determinar o distingir, com deiem, o destriar allò que podria considerar-se com no cristià i àdhuc les influències que sens dubte l'arquitectura islàmica militar degué tenir sobre la nostra(74), que al s. X, com arquitectura de pedra, indubtablement havia de superar -al dir nostra ens referim a la cristiana-.

Notes:

- 1) Vegis sobre els ceretans al Pallars M. Riu A propòsit dels topònims Barcedana i Llimiana "Butlletí interior de la societat d'Onomàstica", III (Barcelona 1951) pp. 8-10.
- 2) F. Soldevila Història de Catalunya (Barcelona 1962), I p. 5
- 3) Història de Catalunya Salvat (Barcelona 1978), I p. 42; Diez Connel Las pinturas esquemáticas de Baldomà i Aldòs de Balaguer "Ilerda", XXXIX (1978); ibid. Folleto de las pinturas rupestres de Os de Balaguer (Lleida 1978).
- 4) J. Mª Salrach Història dels Països Catalans (Barcelona 1981), I pp. 36-37.
- 5) J. Luis Maya Lérida prehistòrica (Lleida 1977) p. 76
- 6) F. Fité Reculls d'història de la Vall d'Ager (Ager 1985) p. 27
- 7) J. Mª Salrach op. cit., I pp. 54-55
- 8) Vegis per exemple M. Tarradell Imagen del arte ibérico (Barcelona 1977) pp. 12-13; també podeu veure Los íberos "Ministerio de cultura" (Madrid 1983) -catàleg de l'Exposició que es feu-.
- 9) F. Fité op. cit. p. 29.
- 10) En donem detallada informació a ibid. p. 30-31
- 11) J. Puig i Cadafalch Arquitectura romana a Catalunya (Barcelona 1934) p. 60; al Diccionari Madoz p. 105 s'abona també aquesta ascendència, que fou també sostinguda per F. de la Peña i Farrrell Anales de Cataluña, L.II Cap. XIV-XV p. 35; P. Sanahuja Historia de la Villa de Ager (Ager 1961) Cp. I p. 11....
- 12) R. Pita Mercé Materiales de arqueología de Lérida "Ilerda", XVIII (1954) p. 210 -s'esmenta la descoberta del camí romà per J. Tarragó i Pleyan-; de fet això falseja la realitat, car el 1934 Antoni Gallardo ja havia publicat sobre la seva existència i restes a rev. "Ciudad", VI-quadern X p. 155; nosaltres vàrem oferir-ne també notícia i cert estudi a la comunicació que presentàrem al VIè congrés del CEHA (Santiago de Compostela 1986) Els camins del Montsec dins les rutes catalanes de peregrinació.
- 13) TCh. doc. 81.
- 14) TCh. doc. 22.

- 15) Els resultats de l'excavació foren presentats pels qui la dirigírem, Prim Bertran i F. Fité, al primer congrés d'arqueologia medieval, celebrat a Osca el darrer any. L'excavació se centrà fonamentalment en l'estudi dels fonaments i restes dels temple de Sta. Coloma i els seus vestigis, on aparegueren els sarcòfags de sauló més primitius, i d'una àrea propera on s'hi ubicà la part més recent de la necròpoli.
- 16) J. Me Font i Rius Notas sobre la evolución jurídico-pública de una comunidad local en el Pirineo catalan: Ager "Pirineos", VI (1950) -treball inclòs al recull publicat recentment aparegut sobre articles esparsos de l'autor, amb motiu de la seva jubilació, Estudis sobre els drets i institucions locals en la Catalunya medieval (Barcelona 1985) pp. 113-125.
- 17) Ibid. pp. 1014 -de la rev. "Pirineos" cit.-.
- 18) TCh. doc. 15 i 18.
- 19) Diccionari Alcover-Moll, I p. 27
- 20) La primera referència sobre les afrontacions del castell d'Ager, ens apareixen tot just quatre anys després de la seva conquesta; l'any 1038 -TCh. doc. 7- es donen les següents terminacions, a Orient amb el riu Noguera Pallaresa, a Migdia amb la serra de Nor -o Cogul-, a Occident amb el riu Noguerola -Noguera Ribagorçana- i al Nord amb la serra d'Ares.
- 21) Per la documentació i descripció vegis F. Fité op. cit. p. 40-42. Sobre moneda es té almenys localitzades troballes de dos indrets, documentades -prop del vell camí o calçada romana a Fontdepou i l'arrabal de St. Martí de la vila d'Ager-, la trobada a Ager, commemorativa i pertanyent al regiment de l'emperador Felip l'Àrab(s. III) i l'apareguda a Fontdepou d'encunyació londinenese -Pteron-.
- 22) op. cit. p. 75
- 23) J. Lladonosa Història de Lleida (Lleida 1972), I p. 52.
- 24) J. Puig i Cadafalch a "Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans" VII(1921-26) p. 106, entre altres treballs.
- 25) Opinió que compartim amb Puig i Cadafalch ibid.

- 26) M. Riu las comunidades religiosas del antiguo obispado de Urgel(tesi dactilografiada, Barcelona 1960), I pp. 491-526.
¹
- 27) Ibid.; veigis també F. Fité op. cit. p. 55.
- 27)² Vegeu per exemple, l'opinió de l'Albert Benet a la comunicació Una comunitat mossàrab a la Vall d'Ager. Estudi antropològic."Butlletí interior d'Onomàstica", XIII(1983) pp. 3-7.
- 27)³ Sobre el tema veigis F. Fité op. cit. pp. 370-371; sobre l'església de St. Joan, tenim testimonis que funcionava encara, essent citada com antiga parròquia, en el 1783 -Llibre de Visita de l'Arxiprest Ambrosi Escudero del mateix any-; es conserva a ACL fons Ager cal. 172.
- 28) Us remetem a les pàgines esmentades del nostre treball citades en la nota anterior.
- 29) Albert Benet op. cit.
- 30) BDC "Gradual" ms. 1147; "prosarium" ms. 1408 n. XIV; "antifonarium" ms. 1408 n. XIV bis; cal afegir-hi els fulls conservats a l'APA i altres apareguts, com reaprofitats per lloms de llibres, a l'AMA.
- 31) J. Lladonosa op. cit., I pp. 56-57
- 32) E. Lévi-Provençal La España musulmana hasta la caída del califato de Córdoba(711-1031) a Hª d'Espanya de Menéndez Pidal, vol. IV pp. 154-155.
- 33) op. cit., I p. 60
- 34) Lladonosa I, p. 56; Lévi Provençal p. 18...
- 35) Lladonosa, I p. 60
- 36) P. Bonnassie Catalunya mil anys enrera(segles X-XI), I(Barcelona 1979), veure p. 63 -s. X- els inicis de la colonització subpirenaica; veure també pp. 85, 89-100, on es parla del procés inicial de colonització, assenyalant com la zona de frontera -lloc d'immigració colonitzadora- era una zona de denominació mal determinada i afegint com pels emirs Catalunya -la islàmica- no era res més que una zona avançada de la Marca Superior, poblada majorment de cristians, on seran freqüents les ràtzies. També destaca, dins del s. X, certs punts de suport dels àrabs, en la zona del Montsec, com Ager -fins

- al 1034, any de la seva expugnació^o Camarasa fins al 1051; pp. 106-107 es fa referència a la toponímia, tot fent-se ressò dels treballs d'Abadal Catalunya Carolíngia, III, 1a part p. 54, 2a part nº 277 -supervivència de la toponímia del Montsec i Baix Pallars-, J. Balari i Jovany Orígenes..., I pp. 133-144, F. Marsà Influència de la reconquesta en la toponímia catalana "VIè Congrès de toponímia i antroponímia"(Salamanca 1958).
- 37) Ibid.
- 38) Christian Ewert Hallazgos islámicos en Balaguer y la aljeferia de Zaragoza "Excavaciones arqueológicas de España", 97(Madrid 1979) pp. 8-9.
- 39) Chr. Ewert op. cit. p. 4; ref. Lévi-Provençal Histoire de l'Espagne musulmane(Leiden 1950) p. 388, també ibid. op. cit. p. 474; la ref. està extreta del cronista àrab Abu Marwan Ibn Hayyan -la traducció oferta per M.M. Antuña Chronique du Règne du Calife Umaïvade 'Abd Allah à Cordove(Paris 1937) p. 126; també la traducció oferta per P. Goyangos The history of Mohammedan dynasties in Spain, II(1843), reimprés a New York, 1964, pp. 455-; en fan referència també Lladonosa op. cit., I p. 79, Ramon Petit Contribución al estudio de Lérida según las fuentes árabes(Barcelona 1970, tesina dactilografada) p. 73, també P. Bonnassie, I p. 105, que cita a J. Mⁱllàs Vallicrosa Els texts d'historiadors musulmans referits a la Catalunya carolíngia "Quaderns de l'I.E.C."(1922) p.153, el qual al seu torn extreu la dada de Lévi-Provençal La Peninsule Ibérique au Moyen Age d'après le Kitab Al-Rawd Al-mictar fi jabar al-aqtar d'ibn Abd Al-Mucim Al-Himyari(Leiden 1958) Introd. pp. XV-XVI....
- 40) Ewert op. cit. p. 4, cita a V. Yaqut Mu'yam, ed. Beirut 1955 p. 488, com població d'Espanya a Lleida en el govern islàmic.
- 41) J. Lladonosa op. cit. I p. 63.
- 42) Ibid. pp. 62-63; veure també Ewert op. cit. p. 7, Lévi-Provençal Histoire... cit., I p. 238; J. Lladonosa La conquista de Lleida p. 4 i J. Tortosa La conquista de Lérida p. 32. A

mitjan s. VIII havien iniciat la seva hegemonia la dinastia dels Amrús per la Vall de l'Ebre, dins la qual destacaria Amrús Al-Leridí, que sembla fou qui més s'oposà a les accions de Lluís el pietós, quan fou destruïda Lleida. Sembla que els Amrús es preocuparen poc de refer les fortificacions de la ciutat, en ruïnes i mig despoblada; fou de fet Fortunyó l'endegador de la reconstrucció.

- 43) Ibid. notes 39 -cit. Ramon Petit p. 99- i 42.
- 44) Veure Fernando de la Granja La Marca Superior en la obra de Al-Udrí"Estudios de la Edad Media de la Corona de Aragón", VIII(1967) pp. 485 i ss.; J. Lladonosa op. cit., I p. 66; P. Bonnassie op. cit., I pp. 116 i ss.; R. Pita Mercé El distrito de Lérida en la Frontera Superior musulmana"Ilerda", XXXIII(1972) pp. 213-214.
- 45) Ibid. Pita Mercé op. cit.
- 46) Ewert op. cit. p. 9; cita extreta de P. de Goyangos op. cit. II p. 261.
- 47) Obra de P. Bonnassie, I pp. 10-12.
- 48) Ibn Hayyan Crónica del califa Abdarrahen III an-nasir(912-947) trad. M. J. Viguera i Fco. Corriente(Saragossa 1981) pp. 283, 275 i 321.
- 48)² Ewert op. cit. p. 10; veure també S. Sobrequés Els barons de Catalunya(Barcelona 1970, 3a ed.) p. 25; P. Pou Història de Balaguer(Barcelona 1913) p. 25; Lladonosa op. cit., I p. 73; P. Sanahuja Història de la ciutat de Balaguer(Barcelona 1965)
- 49) S. Sobrequés op. cit. p. 25.
- 50) Ewert op. cit. 10; vegis també L. Díez Coronel El castell dels comtes d'Urgell, alcaçaba àrab"Ilerda", XXXIV(1973).
- 52) Ramon d'Abadal op. cit. 69-71.
- 51) Francesc Codera Límites probables de la conquista árabe en la cordillera pirenaica"Boletín de la Real Academia de la Historia", 48(1906) pp. 28-311.
- 53) Sanahuja op. cit. p. 23.
- 54) Ibid. -doc. extret de M.H. nº 115-

- 55) Miret i Sans, J. Investigación histórica sobre el vizcondado de Castellbó, con datos inéditos de los condes de Urgell y de los vizcondes de Ager(Barcelona 1900) pp. 67-70.
- 56) R. Chesé Lapeña Colección diplomática de San Pedro de Ager (1010-1048)(Saragossa 1972), I p. 107.
- 57) Tch. doc. 7
- 58) Tch. doc. 12
- 59) Tch.doc. 13
- 60) Tch. doc. 15
- 61) Tch. doc. 24
- 62) Tch. doc. 56
- 63) Tch. doc. 50
- 64) Albert Benet op. cit.
- 65) Tch. doc. 78
- 66) Ramon Petit op. cit.
- 67) Ibid. p. 6; comparteix l'opinió de Claudio Sanchez Albornoz a Entorno a los orígenes del feudalismo(Mendoza 1942), II p. 163.
- 68) Ramon Petit op. cit. pp. 10-11
- 69) Ibid. p. 2; fa referència de l'autor a Lévi-Provençal Description de l'Espagne de Razi"Al-Andalus", XVIII(1953) pp.51-108.
- 70) P. Goyangos Memoria sobre la autenticidad de la crónica del moro Rasís"Memórias de la Real Academia de la Historia", VIII (Madrid 1852) pp. 42-43.
- 71) L. F. Lindley Cintra Crónica Geral de Espanha de 1344(Lisboa 1951), II pp. 51-52.
- 72) Ph. Aragauas Les Châteaux des marches de Catalogne et Ribagorce(950-1100)"Bulletin Monumental", 137-III(1979) p.33; ibid. Les châteaux d'Arnau Mir de Tost. Formation d'un grand domaine féodal en Catalogne au milieu du XIe siècle"Actes du 106e Congrès National des Sociétés Savantes"(Paris 1983) p. 71.
- 73) Vegeu Fité op. cit. pp. 81-82.
- 74) En aquest sentit podeu veure l'article de J. Eslava Galan Murallas y castillos"Historia y vida", 181(abril 1983)pp.53-67

o més recentment G. Martín Muñoz Geografía de la España musulmana"El País"(28 septembre 1986) pp. 19-20, o també del mateix periòdic M. de Epalza Sombras árabes p. 22.